
MITÄ NEUVOSTOLIITOSSA TAPAHTUU?

Neuvostoliiton uudistuspolitiikka Suomen Moskovan suurlähetystön
näkökulmasta vuosina 1985–1987

Taneli Teelahti
Helsingin yliopisto
Valtiotieteellinen tiedekunta
Poliittinen historia
Pro gradu -tutkielma
Toukokuu 2020

Tiedekunta – Fakultet – Faculty		Koulutusohjelma – Utbildningsprogram – Degree Programme	
Valtiotieteellinen tiedekunta		Poliittinen historia	
Tekijä – Författare – Author Taneli Teelahti			
Työn nimi – Arbetets titel – Title Mitä tapahtuu Neuvostoliitossa? Neuvostoliiton uudistuspolitiikka Suomen Moskovan suurlähetystön näkökulmasta vuosina 1985–1987			
Oppiaine/Opintosuunta – Läroämne/Studieinriktning – Subject/Study track Poliittinen historia			
Työn laji – Arbetets art – Level		Aika – Datum – Month and year	
Pro gradu -tutkielma		Toukokuu 2020	
		Sivumäärä – Sidoantal – Number of pages 100	
Tiivistelmä – Referat – Abstract			
<p>Tutkielma käsittelee Suomen ulkopoliittisen johdon ja etenkin Suomen Moskovan suurlähetystön odotuksia Neuvostoliiton tulevaisuutta kohtaan vuosina 1985–1987. Tarkoituksena on selvittää minkä takia Neuvostoliiton ongelmien vakavuutta ja laajuutta ei ymmärretty, vaikka Mihail Gorbatsšov nähtiin maan järjestelmän korjaajana. Apuna käytetään Reinhart Koselleckin käsitteistöä odotushorisontista (horizon of expectation) ja kokemustilasta (space of experience).</p> <p>Kirjallisuuskatsauksessa kartoitetaan aiheeseen liittyvän historiankirjoituksen lisäksi Suomen ulkopoliitikassa ja idänkaupassa Neuvostoliiton kanssa työskennelleiden odotuksia ja käsityksiä. Myös Neuvostoliiton muutosprosessia selitetään auki maan johtajan, Mihail Gorbatsšov in elämäkerran kautta. Samalla käydään läpi lähinnä tutkielmaa olevaa tutkimuskirjallisuutta. Kirjallisuuskatsauksella alustetaan myös työn varsinaista tutkimusta.</p> <p>Työn päälähteenä toimii Suomen ulkoministeriön arkiston Moskovan R-sarjan asiakirjat vuosilta 1985–1987. Nämä sisältävät muun muassa lehdistöraportteja, tiedotteita henkilö- ja organisaatiomuutoksista, sekä suurlähetystön työntekijöiden analyysia Neuvostoliiton tapahtumista.</p> <p>Vuonna 1985 Suomen Moskovan suurlähetystön raportointi keskittyi Gorbatsšov in poliittisen linjan arviointiin. Hänet leimattiin tässä vaiheessa Andropov in kuripoliittikan jatkajaksi. Raporteista selviää, että Neuvostoliiton tapakulttuuri tunnettiin hyvin ja siihen tukeuduttiin tulevaisuuden analysoinnissa. Gorbatsšov in muuttaessa tätä osittain, alettiin analysia tehdä muilla tavoilla.</p> <p>Vuoden 1986 Neuvostoliiton tärkeimmät tapahtumat olivat kommunistisen puolueen puoluekokous ja Tshernobylin ydinvoimalaonnettomuus. Puoluekokous näytti neuvostojärjestelmän jäähmyden, sillä konkreettisia päätöksiä oli vähän. Talousuudistukset alkoivat konkretisoida vasta seuraavana vuonna. Tshernobylin ydinvoimalaonnettomuuden taloudelliset ja psykologiset vaikutukset Neuvostoliitolle taas aliarvioitiin pahasti.</p> <p>Vasta vuonna 1987 talousuudistukset alkoivat näyttäytyä vääjäämättöminä. Samalla glasnostin todettiin kiihtyneen pienimuotoisten mielenosoitusten sallimisen vuoksi. Alueellisen nationalismin nousu Neuvostoliitossa huomattiin ja siitä raportoitii. Sen todelliset vaikutukset ja poliittisten virheiden seuraukset eivät olleet vielä tässä vaiheessa nähtävissä.</p> <p>Suurlähetystön ja ulkopoliittisen johdon analyysit olivat pääasiassa laadukkaita. Ne heijastelivat Neuvostoliiton sisäistä sekasortoa, sekä muutoksen hitautta, mitkä osaltaan vaikeuttivat ongelmien vakavuuden arviointia. Yksi vaikeuttava tekijä olivat Neuvostoliiton talousluvut, jotka kansantalouden osalta olivat vielä vuonna 1986 hyvät. Pienempiä merkkejä ongelmista ei kuitenkaan talouden osalta huomioitu riittävästi. Oli kuitenkin nähtävissä, että kehitystä arvioitiin osittain vanhan kokemustilan mukaan. Tämä näkyi etenkin Tshernobylin onnettomuuden jälkeisissä raporteissa ja siinä, että Gorbatsšov ia verrattiin vielä vuonna 1987 Andropov iin. Samalla Suomen ulkopoliittisen johdon odotushorisonttiin todettiin vaikuttavan, ettei Neuvostoliiton tahdottu nähdä hajoavan. Raportit kuitenkin osoittivat hyvää Neuvostoliiton tapa- ja johtamiskulttuurin, sekä ideologisen historian ja kulttuurin tuntemusta.</p>			
Avainsanat – Nyckelord – Keywords Neuvostoliitto, tulevaisuus, uudistuspolitiikka, odotukset, suurlähetystö			
Ohjaaja tai ohjaajat – Handledare – Supervisor or supervisors Kimmo Rentola, Pauli Kettunen			
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited			
Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information			

1. JOHDANTO JA TUTKIMUSKYSYMYKSET	2
2. TEOREETTINEN VIITEKEHYS JA ETIIKKA	7
2.1 Teoria ja sen suhde aineistoon	7
2.2 Eettiset kysymykset.....	9
2.3 Käytännön huomioita.....	10
3. NEUVOSTOLIITON MUUTOS JA SUOMEN REAGINTI.....	11
3.1 Yleisiä huomioita aiemmasta tutkimuksesta	11
3.2 Gorbatshov ja Neuvostoliiton muutos.....	12
3.3 Suomen näkökulma ja reagointi Neuvostoliiton muutokseen	17
4. VUOSI 1985 SUOMEN MOSKOVAN SUURLÄHETYSTÖN SILMIN	27
4.1 Gorbatshovin valtaannoususta ja vaikutusvallasta	27
4.2 Talousuudistusten alkuvaiheesta	30
4.3 NKP:n 27. puoluekokouksen valmisteluista ja suuntaviivoista tulevaisuuteen	35
5. VUOSI 1986 SUOMEN MOSKOVAN SUURLÄHETYSTÖN SILMIN	43
5.1 Puoluekokouksen kevät	43
5.2 Tshernobylista ja puoluekokouksen jälkipyykistä.....	51
5.3 Ihmisoikeuspolitiikasta, nationalismista ja ensimmäisistä konkreettisista talousuudistuksista ..	57
6. VUOSI 1987 SUOMEN MOSKOVAN SUURLÄHETYSTÖN SILMIN	66
6.1 Vuoden ensimmäisestä plenumista ja perestroikan vääjäämättömyydestä	66
6.2 Vuoden toisesta plenumista, Alma-Atan jälkipyykistä ja sisä- ja ulkopolitiikan suhteesta	76
6.3 Kehityskaupoliitikasta, rivien rakoilusta ja glasnostin kiihtyvyydestä.....	85
7. JOHTOPÄÄTÖKSET	91
LÄHTEET.....	99
Arkistolähteet.....	99
Tutkimukset ja kirjallisuus	99
Painamattomat tutkimukset.....	100

1. Johdanto ja tutkimuskysymykset

Tässä pro gradu -työssä tutkitaan Suomen ulkopoliittisen johdon odotushorisonttia Neuvostoliiton tulevaisuutta kohtaan vuosina 1985–1987. Tähän tutkimusaiheeseen allekirjoittanutta ohjasi professori Pauli Kettunen esittäessään kysymyksen siitä, minkä takia Neuvostoliiton viimeinen johtaja Mihail Gorbatsšov nähtiin Neuvostoliiton kommunistisen järjestelmän korjaajana eikä tuon järjestelmän ongelmien vakavuutta tajuttu. Suomessa tästä kenties kuuluisin esimerkki on entisen ulkoministerin Paavo Väyrysen väitöskirja, joka lähti oletuksesta että Neuvostoliitto tulee muodossa tai toisessa olemaan jatkossakin olemassa.¹

Koska Suomen ulkopoliittikka oli Koiviston presidenttikautena ja etenkin 1980-luvun lopun ilmapiirissä odottelevaa reaalipoliittikkaa, tutkimuksen kohteena ei ole Suomen ulkopoliittinen linja, vaan se, mitkä tekijät sitä olivat osaltaan muokkaamassa. Täten keskittyminen aineiston suhteen onkin siinä, millaista raportointia Moskovan Suomen suurlähetystöstä saapui, etenkin Neuvostoliiton sisäpolitiikasta. Näiden raporttien ja muun aineiston perusteella lienee mahdollista selvittää ainakin osittain, millainen käsitys Suomen ulkopoliittisella johdolla oli Neuvostoliiton sisäisestä tilanteesta ja miksi.

Tutkittavaksi aikaväliksi valikoituivat vuodet 1985–1987. Ensisijainen syy näiden vuosien valinnalle on, että niitä on tutkittu vähemmän Neuvostoliiton ja Berliinin muurin hajoamisten vietyä niiden shokkiarvon vuoksi suurimmat otsikot. Toinen syy on mahdollisuus tutkia, miten raportointi ja mielipiteet Gorbatsšovista syntyivät ja muovaantuivat tämän tultuaan valtaan maaliskuussa 1985. Näistä vuosista tehty tutkimus vaikuttaa etenkin ulkomailla keskittyneen hyvin vahvasti Neuvostoliiton ulkopoliittikkaan, siirtyen pikkuhiljaa tutkimaan myös maan taloudellista tilannetta. Suomalaisen tutkimuksen ominaispiirre taas näyttää olleen Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupankäynnin tutkimus. Toki tutkimusta on ollut reilusti muistakin asioista, mutta kaupankäynnin rooli korostuu, kun otetaan huomioon, että sen kautta on pyritty

¹ Matala Saara, *Idänkaupan loppu: Suomen ja Neuvostoliiton välinen erityinen kauppasuhte ja Suomen kauppapolitiikan odotushorisontti sen purkauksessa 1988–1991*, poliittisen historian pro gradu, Helsingin yliopisto 2011, 32. Alkuperäislähde: Väyrynen, Paavo: *Suomen Ulkopoliittikka - kansallinen doktriini ja tulevaisuuden ihmiskuntapolitiikka*, WSOY, Porvoo. 1989 (Ruotsinkielinen väitöskirja 1988), 9–10.

tutkimaan maiden suhteita laajemminkin. Se on myös pitänyt ottaa huomioon tutkimuksessa suometumisesta, Suomen taloudessa ja Suomen siirtymisestä henkisesti lännemmäksi esimerkiksi EEC:n myötä.

Tämän pro gradun primäärilähteenä ovat olleet ulkoministeriön arkiston Moskovan suurlähetystön R-sarja, joka siis koostuu suurlähetystön ministeriöön lähettämistä raporteista. Näihin kuuluu poliittisen elämän, puheiden ja tapahtumien, sekä lehdistön seuraaminen. Ulkoministeriön sisäisten asiakirjojen piti olla tämän työn primäärilähde, mutta suurin osa näistä asiakirjoista oli lähetystöjen toisilleen lähettämiä tapaamisiin ja pääasiassa rutiiniasioihin liittyvä sanomisia koskevia tiedonantoja, Suomen kannan pohdintaa, tai jotain R-sarjojen käsittelemiä asioita toistavia asiakirjoja. Näistä gradun aiheeseen liittyvät R-sarjan ulkopuoliset asiakirjat tulevat olemaan kyllä työssä pienessä roolissa mukana, mutta niitä oli allekirjoittaneelle annetussa aineistossa kovin vähän.

Kuten seuraavassa kappaleessa käy ilmi, Suomessa Neuvostoliiton kanssa käytyä kauppaa pitivät jotkut lähes ainoana ja oikeana mittarina maiden välisistä suhteista. Siten varsinkin taustakirjallisuudessa korostuu Neuvostoliiton taloudellinen tilanne. Aineistosiiossa taas peilataan taustakirjallisuuteen verraten, millainen kuva Suomeen diplomaattikentältä saaduista tiedoista taloudellisesti ja laajemminkin sisäpoliittisesti välittyi, ennen kuin jälkiviisaus oli tuonut lisätietoa. Luonnollisesti talous on siis suuressa roolissa, olihan se nykytiedon mukaan suurin tekijä Neuvostoliiton hajoamiseen. Varsinaista taloustieteellistä tutkimusta tältä työltä on kuitenkin turha odottaa. R-sarjan Neuvostoliiton ulkopoliittikkaan liittyviä asiakirjoja taas on jätetty tämän tutkimuksen ulkopuolelle. Pääsyy tälle on ollut aineiston koon pitäminen jollain tasolla siedettävänä. Toisena syynä on, että näissä asiakirjoissa ei nopean silmäilyn perusteella ollut paljoa tälle työlle relevanttia tietoa. Näiden vuosien huippukokousten keskusteluja ja linjauksia on lisäksi käyty jo läpi useissa tutkimuksissa. R-sarjan asiakirjat ulkopoliittikan osalta olivat kaiken lisäksi lähinnä tapahtumaraportointia näistä kokouksista ja niiden valmisteluista. Ulkopoliittikkaa käsitelläänkin tässä työssä lähinnä siinä yhteydessä, miten se Neuvostoliitossa kytkeytyi yhteen sisäpolitiikan kanssa.

Suomen ulkopoliittikkaa johdettiin Mauno Koiviston presidenttiaikana varsin pienessä piirissä. Ulkopoliittisen johdon määrittäen täten presidentiksi ja hänen lähipiirikseen, sekä ulkoministeriksi ja ulkoministeriön johtohenkilöiksi. Joissain asioissa tähän sisäpiiriin on saattanut kuulua myös pääministeri ja ulkomaankauppaministeri. Suomen Neuvostoliiton

ulkopolitiikka olikin hyvin henkilökeskeistä.² Kuva sisäpiiristä tarkentuu varmasti lukijalle tutkimuksen edetessä. Puolustusvoimat ei näyttänyt tätä tutkielmaa varten tehdyn taustatutkimuksen perusteella aktiiviselta toimijalta, vaikka sen merkitystä ulkopoliitikalle ja sen tekemiselle ei olekaan syytä väheksyä. Asian suhteen on kuitenkin syytä pitää mielessä, että idänuhka on aina ollut Suomessa ajasta riippuen enemmän tai vähemmän vakio. Koiviston varovainen reaalipolitiikka onkin nähtävä tässä suhteessa historian opettamaksi varovaisuudeksi ja Paasikiven–Kekkosen linjan jatkumoksi. Vaikka tämä onkin ollut historiallisesti yksi Suomen ulkopoliitiikan peruskivistä, ei se tarkoita etteikö Suomen linjaa Neuvostoliiton hajoamiseen johtavana aikana kannattaisi tarkastella kriittisesti. Päinvastoin, erityistilanteissa päätösten taustalla olevan tiedon tarkkuus korostuu entisestään.

Kuten jo äsken mainittiin, tässä pro gradu -tutkielmassa on tarkoitus tutkia Suomen ulkopoliittisen johdon odotushorisonttia Neuvostoliiton tulevaisuutta kohtaan vuosina 1985–1987. Tutkittava aihe on tämän työn tekijän mielestä tärkeä, sillä sitä ei ole tutkittu edellä mainitusta näkökulmasta. Vuodet on jälkikäteen helppo nähdä tyyneksi myrskyn – siis Neuvostoliiton ja Berliinin muurin hajoamisen – edellä. Tutkimuksen arvoiseksi aiheen tekee erityisesti se, että vaikka osa Neuvostoliiton ongelmista oli jo selkeästi tiedossa, aliarvioitiin niiden vaikutus lopulta kaikkialla Neuvostoliiton ulkopuolella, ja osin myös siellä. Lisäksi 1980-luvun Suomen ja Neuvostoliiton välisiä suhteita koskevassa keskustelussa on ollut ylipäättään paljon jälkiviisautta.

Jälkikäteen Suomen on katsottu tuona aikana ikään kuin ottaneen harppauksia henkiseen kotiinsa läntisen maailman kylkeen.³ Ottaen huomioon suomettumisen ja sen, miten clearing-kauppa lopetettiin Neuvostoliiton aloitteesta,⁴ voi tätä pitää jälkiviisautena. Koska tämä jälkiviisaus voi peittää alleen suomettumisen kulttuurin, faktan että Suomi pyrki aktiivisesti hyötymään idänkaupalla, sekä potentiaalisesti turhan varovaisen suhtautumisen itänaapuriin myös pahimman suomettumisen kauden jälkeen, on tärkeää suhtautua väitteeseen kriittisesti. On turha tyytyä fatalistisiin jälkiviisasteluihin, kun voi tutkia faktoja.

² Ks. esim. Suomi Juhani, *Suomi, Neuvostoliitto ja YVA-sopimus*, Tammi 2016, 491.

³ Ks. esim. Blomberg Jaakko, *Vakauden kaipuu: kylmän sodan loppu ja Suomi*, WSOY 2011, viimeinen kappale.

⁴ Ks. esim. Hirvensalo Inkeri, Sutela Pekka, *Rahat pois Bolševikeilta: Suomen kauppa Neuvostoliiton kanssa*, Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki 2017, 379–382.

Neuvostoliiton hajoamista ei pidetty realistisena vaihtoehtona ennen kuin erittäin myöhään. Tässä suhteessa olisi voinut olettaa, että talouselämä olisi ollut asiassa edellä, heillä kun oli jonkinlainen aitiopaikka seurata Neuvostoliiton talouskehitystä. Myöhemmin esiteltävien *Rahat pois bolševikeilta* -kirjan ja Saara Matalan pro gradu -tutkielman pohjalta kuitenkin sielläkin oltiin optimistisia idänkaupan tulevaisuudesta yllättävän pitkään. Tämä herättää kysymyksiä, kuinka kartalla Neuvostoliiton ongelmien laajuudesta oikein oltiin.

Taustana voi mainita, että Neuvostoliiton viennin suurin ongelma oli öljyn maailmanmarkkinahintojen lasku.⁵ Koska öljyn hinta lähti laskemaan poikkeuksellisen korkealta tasolta, on hypoteesini, että tämä osaltaan tarjosi Suomen ulkopoliittiselle johdolle turvallisen selityksen, joka toimi tärkeänä syynä sille, ettei idänkaupan yskimistä osattu nähdä tarpeeksi laajassa mittakaavassa. Poliittinen johto katsoi asioita varmastikin pelkkää taloutta laaja-alaisemmin, mutta tässä tapauksessa se saattoi tarkoittaa, ettei hälytysmerkkeihin kiinnitetty tarpeeksi huomiota. Huomionarvoista työn tutkimuskysymyksen kannalta on, miten Suomen ulkomaankauppa toimi Saara Matalan pro gradu -tutkielmaa lainatakseni Suomen ja Neuvostoliiton välisten suhteiden ”kuumemittarina”.⁶ Koska esimerkiksi asioista tähän aikaan todennäköisesti varsin hyvin perillä ollut Paavo Väyrynen otti väitöskirjassaan lähtökohdaksi, että Neuvostoliitto tulee säilymään, on perusteltua väittää, ettei Neuvostoliiton uudistuspolitiikan suuria vaikutuksia itäblokissa osattu arvioida oikein. On mahdollista, että Neuvostoliiton hajoamisen uhkaa ei otettu tarpeeksi vakavasti. Toisaalta taas sen säilymisen korostaminen kertoo jonkinlaisesta huolesta sen puolesta.

Kuten edellä todettiin, Suomen ulkopoliittisena strategiana oli Mauno Koiviston presidenttiaikana varovaisuus, joka ilmeni pyrkimyksenä katsoa mahdollisimman pitkään, miten asiat etenisivät. Asioiden etenemisen seuraamisen tarkoituksena oli välttää hätiköidyt päätökset ja siten pitää huoli, että Suomen suhteet säilyisivät mahdollisimman hyvänä etenkin itäiseen naapuriin. Tämä korostui kaikessa tätä tutkimussuunnitelmaa varten luetussa kirjallisuudessa, mutta se ei kuitenkaan tarkoittanut automaattisesti

⁵ Matala 2011, 120–139.

⁶ Matala 2011, 15 ja 127–128.

passiivisuutta, jollaiseksi Juhani Suomi sen leimasi.⁷ Lisäksi Saara Matala on kirjoittanut, miten presidentti Koivisto halusi pitkään irti Neuvostoliiton clearing-kaupasta, kunhan se tapahtuisi siirtymäkauden kuluessa. Sen että Suomi irtaantui clearing-kaupasta hyvin myöhään ja Neuvostoliiton aloitteesta, Matala toteaa olevan Koiviston aikaisen varovaisen ulkopoliittisen linjan mukaista.⁸

Tämä jättää avoimeksi kysymyksen siitä, millainen Suomen ulkopoliittisen johdon odotushorisontti oikein oli; mitä Neuvostoliitossa ennakoitiin realistisesti tapahtuvan, mitä siellä toivottiin ja mitä pelättiin tapahtuvan? Entä millaisina Neuvostoliiton vakavimmat ongelmat näyttäytyivät? Näihin kysymyksiin toivon tämän tutkielman antavan edes osittaisia vastauksia.

⁷ Suomi 2016, 391–590.

⁸ Matala 2011, 126.

2. Teorettinen viitekehys ja etiikka

2.1 Teoria ja sen suhde aineistoon

Tutkielman teoreettiseksi pohjaksi on otettu Reinhart Koselleckin teoria kokemuksen ja odotuksen suhteesta, joka käydään läpi tämän teoksen *Futures Past: on the semantics of historical time*, viimeisessä kappaleessa.⁹ Koselleckin filosofiaan ja semantiikkaan perustuva teoria on, että 'odotus' ja 'kokemus' eivät ole kuin muut historialliset kategoriat tai konseptit. Koselleckin esimerkkiä mukaillen muut tällaiset termit kuten sota tai demokratia omaavat vastakohtat, mutta 'odotus' ja 'kokemus' eivät. Päinvastoin: toista näistä ei voi olla ilman toista. Koselleckin mukaan näin nämä konseptit paljastavat syvemmän inhimillisen tavan ymmärtää aikaa ja ympäristöä. Näitä konsepteja tarvitaan siis ymmärtämään ihmisten toimintaa, mutta samalla ne eivät itsessään kerro mitään historiasta.

Koselleckin mukaan kokemus on menneisyyttä nykyisyydessä ja odotus tulevaisuutta nykyisyydessä. Ne eivät kuitenkaan ole hänen mukaansa symmetrisiä asioita, jotka vain peilaavat staattisesti toinen toistaan. Taustalla on ajatus siitä, että kokemukset ja odotukset voi molemmat kokea ja ne vaikuttavat toinen toisiinsa. Samalla ihminen voi kuitenkin ennustaa myös epätodennäköistä, vaikka tämä olisi kokemusten vastaista. Täten kokemukset eivät selitä kokonaan odotuksia. Lisäksi kokemukset ja odotukset ovat erilaisia olemuksiltaan, sillä kokemus tulee kerättynä menneisyydestä, mutta odotuksia voi uudistaa. Täten hän käyttääkin näistä metaforia 'kokemustila' ja 'odotushorisontti'. Näiden suhteesta muodostuu hänen mukaansa struktuuri, jonka kautta voidaan tutkia historiallista aikaa.

Tämän teoreettisen viitekehysten käytön selittämistä varten pitää mennä takaisin alussa esitettyyn kysymykseen, minkä takia Gorbatshev nähtiin järjestelmän korjaajana, mutta Neuvostoliiton ongelmien syvyyttä ei nähty. Toisin sanoen: jos oli ongelmia mitä korjata, miksi niiden ei odotettu rikkovan järjestelmää, niin kuin ongelmilla usein on tapana. Paino on tässä asiassa sanalla *odotus*, sillä juuri tämän ymmärtämistä Koselleckin teoria kokemustilasta ja odotushorisontista auttaa. Ihminen kun muodostaa odotuksensa isoilta

⁹ Koselleck Reinhart, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Columbia University Press, 2004, 223–255.

osin sen pohjalta, mitä hän on kokenut menneisyydessä. Se *mitä* odotetaan, ei kuitenkaan tässä vaiheessa ole tutkittavana. Syy on varsin selvä: hyvin harva odotti vuonna 1985, tai edes 1987 että Neuvostoliitto hajoaisi muutaman vuoden sisällä. Tätä manifestoi vaikkapa edellä mainittu Väyrysen väitöskirjan ennustus, tai Koiviston elämäkerran alkusanat.¹⁰ Sen sijaan kysymyksen voisi muotoilla vaikkapa muotoon *miksi* Neuvostoliiton hajoamista *ei odotettu*, tai *miksi sitä ei pidetty lainkaan todennäköisenä*.

Vastausta tutkimuskysymykseen ei saa suoraan esiteltävistä arkistomateriaaleista. Sen sijaan nämä arkistomateriaalit on nähtävä tiedonjyvänä, jotka vaikuttivat päättelyketjuun, jossa arvioitiin, onko Neuvostoliitossa tapahtumassa muutoksia ja millaisia ne mahdollisesti ovat. Täten niiden läpikäynti suhteessa teoreettiseen viitekehykseen voi näyttää arkistomateriaaleja käsittelevissä kappaleissa näennäisesti hieman irralliselta. Syy on se, että suuremmissa kontekstissa kyseiset materiaalit näyttäytyvät mikrotason tiedonjyväsina, jotka ovat osa makrotason analyysia. Tämä epäsuhta oli pakko ottaa huomioon materiaalia läpikäydessä. Arkistomateriaalin luonnetta, roolia ja vaikutusta – siis niiden merkitystä kokemustilaan ja odotushorisonttiin – avataan enemmän viimeisessä kappaleessa. Pyydänkin siis lukijalta kärsivällisyyttä johtopäätöksiin asti, mitä tulee teoreettisen viitekehyksen arviointiin.

Suoria arvauksia Neuvostoliiton pitkän aikavälin tulevaisuudesta ei arkistomateriaaleista löytynyt, vaikka analyyseja sen poliittisesta ja taloudellisesta kehityksestä lyhyelle aikavälille toki löytyykin runsaasti. R-sarjan kansioista löytyi kuitenkin ilmeisesti suurlähettilään kirjoittamia raportteja, joissa muutoksen ilmapiiristä kerrottiin ja jossa lyhyen aikavälin tavoitteita ja välillä myös odotuksia käytiin läpi. Tämä jakauma ei luonnollisestikaan ole mikään yllätys, kun ottaa huomioon arkistomateriaalin edellä mainitun luonteen tiedonjyväsina. Arkistomateriaalin kohdalla käytössä ovat olleet hyvän historiankirjoituksen edellyttämät lähdekriittiset menetelmät.

Tätä työtä varten pyydettiin nähtäväksi myös ulkoministeriön sisäisiä asiakirjoja Neuvostoliittoon liittyen. Kun R-sarjan kolmen vuoden materiaalia oli noin hyllymetrin verran, oli tätä nähtävillä huomattavasti vähemmän. Pääasiassa materiaali sisälsi vain tiedoksiantoja: hypoteettinen esimerkki olisi, että jokin asia minkä Neuvostoliiton

¹⁰ Koivisto Mauno, *Historian tekijät: kaksi kautta osa II*, Kustannusosakeyhtiö Tammi, Helsinki 2017 (1995), 9–13.

Tukholman diplomaatti sanoisi, tuotaisiin tiedoksi myös Neuvostoliiton osastolla työskenteleville. Joitain laajempia analyyseja, jotka kertovat ulkoasiainministeriöläisten odotushorisonteista, kuitenkin löytyi. Yksi näistä oli raportti toukokuulta 1987, jossa pohdittiin Neuvostoliiton tulevan ulkopoliitiikan vaikutusta Suomelle. Koska raportin teksti itsessään kertoo kaiken oleellisen, on sitä tässä lainattu: ”Gorbatshovin tavoitteena lienee Neuvostoliiton suurvalta-aseman kaikinpuolinen vahvistaminen. Epäilemättä hän tähtää Venäjän kansallisten etujen ajamiseen.”¹¹ Tähän johtopäätökseen oli riittänyt sitaatti Englannin ulkoministeriltä 1800-luvulta, jossa sanotaan ettei maalla ole pysyviä vihollisia tai ystäviä, vaan vain etuja.

On tunnustettava, että muistelmien käyttöön taustatutkimuksessa liittyy joitain ongelmia. Yksi näistä on luonnollisesti tekijöiden mahdollinen valikoivuus ja omaan julkisuuskuvaan liittyvät kysymykset. Nämä on otettu taustakirjallisuutta lukiessa huomioon ja kirjoitettu työn kannalta relevanteilta osin myös esiin. Luonnollisesti taustakirjallisuudeksi on päätyneet vain teoksia, jotka koetaan luotettaviksi ja mahdollisimman rehellisiksi. Sikäli kun näissä teoksissa on ollut eturistiriitoja tai selviä mielipiteitä, ne on aina kirjoitettu auki. Täten suurempi ongelma tämän työn kannalta on se, mitä on jätetty kertomatta. Haastattelututkimuksia, jotka näitä mahdollisia aukkoja olisivat voineet täyttää, ei ole tätä työtä varten tehty. Suurin syy on työmäärä ja sen suhde mahdollisiin hyötyihin: haastattelututkimuksen tekemiseen menee paljon aikaa ja vaivaa. Lisäksi on mainittava, että kerätyn aineiston perusteella suurimmat kysymykset jäävät presidentti Mauno Koiviston toiminnasta. Hänen poistuttuaan jo keskuudestamme on aukkoja pääteltävä hänen muistelmiensa pohjalta. Vaikka käsiteltävissä kirjoissa on huomattavan paljon selityksiä hänen poliittisille valinnoilleen, henkilökohtaisia mielipiteitä, vainuja, arvauksia ja visioita niistä ei turhan paljoa löydy.

2.2 Eettiset kysymykset

Gradullani ei ole tilaajaa tai ulkopuolista rahoitusta. Itse tutkittavaan aiheeseen ei liittynyt mitään erikoisempia eettisiä ongelmia. Luonnollisesti asiakirjoihin liittyviä henkilöitä pitää käsitellä hyvän historiankirjoituksellisen maun rajoissa. Mainittakoon vielä tutkimuskysymykseen liittyen, ettei työn tarkoituksena ole syyttää ketään lyhytnäköiseksi

¹¹ UM:n arkisto, 18-1-NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, Muistio N:o 495, SNTL:n pääsihteeri Gorbatshovin uuden ulkopoliitiikan mahdollisista vaikutuksista Suomen kannalta.

tai naiiviksi, mitä tulee Neuvostoliiton tulevaisuuden ennustamiseen. Sitä kun ei osannut ennustaa kukaan.

2.3 Käytännön huomioita

Tässä tutkielmassa pyritään käyttämään johdonmukaisesti tiettyä kirjoitusasua venäläisistä nimistä. Tämä tapa on valikoitunut käytettävässä aineistossa olevan kirjoitusasun mukaan, johdonmukaisuuden varmistamiseksi. Arkistomateriaalien yhteydessä mainitaan asiakirjan kirjoittaja silloin kun se on oleellista, tai kun sama kirjoittaja on selkeästi perehtynyt tiettyyn asiaan. Myös syvempien analyysien kohdalla nimet mainitaan. Näitä teki pääasiassa suurlähettiläs itse. Syynä nimien mainitsematta jättämiseen on se, että samoissa asiakirjoissa saattoi olla useampikin allekirjoitus. Joskus niissä ei ollut yhtään. Täten asiakirjojen todellisesta laatijasta ei ollut läheskään aina varmuutta.

Viittaustekniikassa on niin ikään pyritty johdonmukaisuuteen. On todettava, että Moskovan R-sarjan asiakirjat löytäisi jo pelkän kuukausittain numeroidun kansion mukaan. Tähän työhön on selkeyden mukaan otettu mukaan myös asiakirjakoodi, otsikko tai molemmat. Tämä johtuu aineiston vaihtelevista merkintätavoista. Vaikuttaakin että kansioita on uudelleenjärjestetty jälkikäteen. Kaikista asiakirjoista ei koodia löytynyt, ja otsikko on näissä papereissa yleensä niin näkyvällä paikalla, että se on helpoin tapa löytää ne kansioistaan. Mahdollisuuksien mukaan nämä kaikki tiedot on merkitty lähdeviittaukseen. On myös todettava, että koronaviruspandemian takia ei viimeiseen arkistokäyntiin ollut mahdollisuutta. Täten yleishuomiot materiaalista, sekä mahdollisesti jotkut lähdeviittaukset ovat jääneet hieman puutteellisiksi.

3. Neuvostoliiton muutos ja Suomen reagointi

3.1 Yleisiä huomioita aiemmasta tutkimuksesta

Gorbatschovin ajan Neuvostoliittoa ja sen hajoamista on tutkittu valtavasti. Tässä kappaleessa käydään läpi keskeistä tutkimuskirjallisuutta, etenkin historioitsijoiden tekemää, sekä tuon ajan ulkopoliittisten toimijoiden muistelmateoksia tai heistä kirjoitettuja biografioita. Osa näistä, kuten Juhani Suomen *Suomi, Neuvostoliitto ja YYA-sopimus* ja William Taubmanin Gorbatschovista kirjoittama elämänkerta ovat tietystä aiheesta kirjoitettuja pidempään aikaväliin keskittyviä teoksia. Näiden teosten kohdalla keskitytään tätä työtä lähinnä olleisiin osiin. Taubmanin kirjoittama elämänkerta (2017) tarjoaa poikkeuksellisen tarkkaa sisäpiiritietoa Neuvostoliiton ongelmista ja niiden ratkaisuyrityksistä. Näitä ymmärtääkseen on hyvä ymmärtää taloudellista, poliittista ja kulttuurillista kontekstia, jossa päätöksiä tehtiin. Tämän takia näitä Neuvostoliiton sisäisiä poliittisia kehityskulkuja käydään läpi erillisessä alaluvussa. Suomen näkökulmaan ja muuhun historian tutkimukseen paneudutaan taas tämän jälkeisessä luvussa. Suppeampaan aikarajaukseen keskittyviä töitä, kuten Jaakko Blombergin *Vakauden kaipuu: kylmän sodan loppu ja Suomi* on toki myös mukana, ja taustaksi on luettu yleisesityksen luontoista tutkimusta, kuten Odd Aarne Westadin *Cold War: A World History* ja V. M. Zubokin *A Failed Empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Näitä yleisluontoisia teoksia käsitellään vain niiltä osin, kun ne liittyvät suoraan tämän työn aiheeseen.

Kirjallisuusosion loppupuoliskolla käydään läpi muita tutkimuksia, jotka ovat keskittyneet tutkielmaan lähemmin liittyviin aiheisiin ja aikoihin. Nämä ovat lähinnä pro gradu -tutkielmia. Muutakin tutkimusta on toki aiheista tehty, kuten Heikki Rausmaan väitöskirja *”Kyllä kulttuurin nimissä voi harrastella aika paljon” – Suomen ja Viron poliittiset suhteet keväästä 1988 diplomaattisuhteiden solmimiseen elokuussa 1991*. Ilmar Metsalo on kirjoittanut lähes samasta aiheesta gradun, joka on lähteiden näkökulmasta lähempänä tätä tutkielmaa. Tämän takia tätä työtä tarkastellaan lähemmin, toisin kuin Rausmaan väitöskirjaa.

3.2 Gorbatshov ja Neuvostoliiton muutos

Koska Neuvostoliiton uudistukset henkilöityivät niin vahvasti ulkomaisten arvioijien silmissä Mihail Gorbatshoviin, on tutkimuksen kannalta tärkeä käydä läpi, millainen mies ja johtaja hän oikein oli. Tämän kysymyksen kannalta valaiseva on William Taubmanin hänestä kirjoittama elämäkerta *Gorbachev – His Life and Times*. Gorbatshovia ja tämän kollegoita on haastateltu kirjaa varten, ja teoksen tueksi on muutenkin etsitty tietoa ansiokkaasti eri lähteistä: kirjan lähdeluettelo on yli 80 sivua pitkä. Gorbatshovin luonteen ymmärtämiseksi on myös haastateltu esimerkiksi psykologia.¹²

Vaikka biografian kohde itse on ollut kirjan teossa mukana, ei kirjassa kuitenkaan käsitellä tätä täydellisenä henkilönä, vaan myös tämän politiikassaan tekemistään virheistä kirjoitetaan varsin avoimesti. Lukiessa piirtyykin kuva, että kirjoittaja on saanut tehdä teoksensa varsin rauhassa.¹³ Teoksessa koitetaan ymmärtää Gorbatshovia, mutta tämän virheitä ei pyritä selittelemään. Negatiivisia asioita ei muutenkaan käsitellä kirjassa vain yhden lähteen toimesta. Kirja on ennen kaikkea elämäkerta, ja vasta toiseksi historiallinen tutkimus. Se tarjoaa kuitenkin monessa tapauksessa historian tutkimukselle arvokasta tietoa, sillä ajan vallitsevia näkökulmia ja päätöksentekoprosesseja yritetään selittää auki erittäin perusteellisesti, ja nimenomaan historian tutkimuksen kannalta hyödyllisesti sen ajan tiedon valossa.

Taubman antaa vaikutelman, että jos haluaa ymmärtää Neuvostoliiton politiikkaa tuona aikana, pitää ensin yrittää ymmärtää Gorbatshovia ihmisenä.¹⁴ Gorbatshovista maalataan kirjassa kuva taitavana poliitikkona, jonka persoonassa oli jonkin verran luovaa taiteellisuutta.¹⁵ Hänen uskotaan kirjaa varten haastatellun psykologin mielestä saaneen lapsuuden sota-ajan kokemisesta huolimatta, ja osittain myös sen ansiosta saaneen otolliset olosuhteet optimistisen persoonallisuuden kehittymiselle.¹⁶ Hän sai lapsuudessa lämpimän kasvatuksen isältään. Hänen äitinsä oli tälle paljon ankarampi, mikä on vastoin perinteisiä venäläisiä perhekäsityksiä.¹⁷ Kirjan perusteella häntä voi kuvailla

¹² Taubman 2017, esim. 2–5.

¹³ Taubman 2017, 1–6.

¹⁴ Taubman 2017, 1–6, 688–695.

¹⁵ Taubman 2017, 34.

¹⁶ Taubman 2017, 2-5, 8–9.

¹⁷ Taubman 2017, 7–40.

työnarkomaaniksi, jolle kuitenkin perheen tuoma yksityisyys oli hyvin tärkeää.¹⁸ Alkoholia hän joi kohtuudella ja hän piti lukemisesta sekä nautti korkeakulttuurista ja syvällisistä keskusteluista vaimonsa Raisan kanssa.¹⁹

Gorbatshov vietti lapsuutensa maalla Stavropolin kaupungin lähistöllä. Ajan hengen mukaan hän teki fyysisiä töitä jo nuorella iällä yhdessä isänsä kanssa. Hyvin he niitä tekivätkin, heidän tehdessä jonkin sortin sadonkorjuuennätyksen isänsä kanssa.²⁰ Tämä aika vaikutti myöhemmin Gorbatshovin kriittisyyteen Neuvostoliiton tuhmailevaa maataloutta kohtaan.²¹ Myöhemmin Gorbatshov oli myös Moskovassa vastuussa Neuvostoliiton maatalouden kehittämisestä. Tämä oli ennen hänen tulemistaan pääsihteerin virkaan, mikä oli varsin erikoista, sillä maatalouteen liittyvät virat olivat Neuvostoliitossa perinteisesti poliittisten urien hautausmaa.²²

Nuoruuden palkinnot avasivat Mihail Gorbatshoville ovia koulunkäynnin suhteen. Hän pääsi hyvään lukioon ja myöhemmin myös Moskovan valtion yliopistoon, joka oli Neuvostoliiton tärkein ja paras korkeakoulu. Opiskeluajan olosuhteet 1950-luvun Moskovassa mitä ilmeisimmin olivat viimeistään herättämässä Gorbatshovia siitä, että asiat voisivat olla paremminkin. Kenties tämä näkyi hänen opiskelumotivaatiossaan, jota voisi kirjan pohjalta kutsua lievästi sanoen ahkeraksi. Päämäärätietoisuus vaikuttaa kirjan pohjalta olevan yhtenäinen teema koko Gorbatshovin elämässä.²³

Gorbatshovin nousu politiikan huipulle oli poikkeuksellisen nopeaa.²⁴ Toisaalta häntä auttoi hänen määrätietoinen luonteensa, sekä erityisesti pöhöttyneessä neuvostobyrokratiassa silmiin pistänyt ahkeruutensa, toisaalta taas se, että hän päätyi osittain näiden piirteiden ansiosta vanhan kaartin poliitikkojen kuten Juri Andropovin suosioon. Vanhan sukupolven neuvostojohto, jonka iästä ja sen tuomasta sairaalloisuudesta kertoo riittävästi vilkaisu neuvostojohtajien sairaskertomuksiin tai ikään Brezhnevistä lähtien, oli Gorbatshovin valtaannousuun asti pitkälti vielä paikallaan

¹⁸ Ks. esim. Taubman 2017, 688–695.

¹⁹ Ks. esim. Taubman 2017, 40–77.

²⁰ Taubman 2017, 7–40.

²¹ Taubman 2017, 34.

²² Taubman 2017, 158–205.

²³ Taubman 2017, 7–77.

²⁴ Ks. esim. Taubman 2017, 126–127.

(sikäli kun he olivat hengissä). Nuoremmissa sukupolvessa taas ei ollut liian montaa puolueen johtoon luonteeltaan tai kompetenssiltaan sopivaa henkilöä.²⁵

Kuten hyvin tiedetään, Andropov olisi tahtonut Gorbatshovista seuraajansa. Tshernenkon taitava poliittinen pelaaminen kuitenkin viivästytti Gorbatshovin jo lähes vääjäämättömältä vaikuttanutta valtaannousua vuodelle. Tämä hankaloitti myöhemmin Gorbatshovin työtä, sillä maan hyvinvoinnin kannalta jo alusta asti vääjäämättömästi myöhässä olleet uudistukset myöhästyivät konservatiivisen Tshernenkon takia entisestään.²⁶ Andropovin suosituksesta Gorbatshov oli alkanut jo pari vuotta ennen valtaannousuaan valmistella itseään johtajan rooliin ottamalla selvää valtion asioista huomattavasti omaa rooliaan laajemmin.²⁷

Jo kolmannen neuvostojohtajan meneminen hautaan iän takia reilun kolmen vuoden sisään tarkoitti, että viimeisetkin skeptikot alkoivat NKP:n johdossa tunnustaa, että samat virheet eivät voineet enää toistua. Täten Gorbatshovilla oli valtaan noustuaan pienen hetken ajan hyvin vahva asema, jota vahvisti entisestään hänen karismaattisuutensa. Tämä sai hänet näyttämään kansankin silmissä selkeästi raikkaalta tuulahdukselta verrattuna edeltäjiinsä. Se kätki taakseen sen, että Gorbatshov jakoi mielipiteitä vahvasti jo ennen valtaannousuaan.²⁸ Uudistusten hitaus, Afganistanista vetäytymisessä hidastelu ja populistisi Boris Jeltsinin saapuminen Moskovan poliittiselle areenalla (sekä muutamat Gorbatshovin virheet tämän uhkan käsittelemisessä)²⁹ söivät kuitenkin Gorbatshovin kansansuosiota varsin nopeasti. Liian hidas vanhan kaartin erottaminen neuvostojohdosta ja kasvava kahtiajako konservatiivien ja liberaalien välillä politbyroossa tulivat lisäksi aiheuttamaan Gorbatshoville harmaita hiuksia. Samalla tämä epäonnistui kuuntelemaan ja motivoimaan omia avustajiaan, mistä on merkinä se, että suurin osa näistä kääntyi viimeistään vähän ennen Neuvostoliiton hajoamista Gorbatshovia vastaan. Muutamassakin tapauksessa Gorbatshov olisi kirjan mukaan voinut valita sen ketä hän kuuntelee, tai kenet hän valitsee avustajakseen, tarkemmin.³⁰

²⁵ Taubman 2017, 190–195.

²⁶ Taubman 2017, 190–196.

²⁷ Taubman 2017, 183–186.

²⁸ Taubman 2017, 134–136.

²⁹ Taubman 2017, 335–336.

³⁰ Taubman 2017, 219–227, 178–179 & 187–190.

Gorbatshov teki Taubmanin mukaan myös lukuisia suorasti poliittisia virheitä. Näistä yksi suurimmista oli alkoholilainsäädännön muutos, joka tehtiin hätäisesti, ja joka osoittautui kansantalouden ja -suosion kannalta katastrofaaliseksi.³¹ Perestroika alkoi Gorbatshovin kauden parin ensimmäisen vuoden aikana (jolloin se ei vielä alussa ollut nimeltään perestroika) maltillisesti. Samalla glasnost alkoi paljon vauhdikkaammin. Tämä toi uudistusten ja etenkin Afganistanin sodan lopettamisen viivästyksen takia negatiiviset mielipiteet hyvin vahvasti esiin. Mikäli suurimmat taloudelliset uudistukset olisi tehty ennen lehdistön vapauttamista, olisi lopputulos voinut olla erinäköinen. Toisaalta vapautuvien ihmisten mielenilmaukset olivat osaltaan edesauttamassa uudistusten ajamista puolueen sisällä, samalla kuitenkin kärjistäen puolueen sisäisiä ristiriitoja.³²

Kirjassa ei maalata Gorbatshovista kuvaa suurena talouden osaajana. Tämä näkyi myös uudistuksista. Gorbatshovia on syystäkin syytetty siitä, ettei tällä ollut kunnollista kokonaissuunnitelmaa. Nämä syytökset ovat aiheellisia, mutta niin kuin kirjassa huomautetaan, kunnollista suunnitelmaa ei ollut kellään muullakaan.³³ Vaikutti siltä, että taloudellisten ongelmien laajuus ja monimutkaisuus selvisi Gorbatshoville vasta pääsihteerin virassa. Tästä muodostui odotettavasti ongelmia. Etenkin talouden kohdalla vahva itseluottamus ja asiantuntijoiden kuulemisen suhteen kenties jopa itsepäisyys kääntyi Gorbatshovia vastaan. On kuitenkin todettava, ettei Gorbatshov edes valtaan astuessaan uskonut pelkän andropovilaisen kuripolitiikan riittävän maan talouden kurssin kääntymiseen.³⁴ Hän oli saanut hyvän oppitunnin taloudellisen rakenteen ongelmista jo ennen valtaannousuaan. Vuonna 1983 hänet oli yhdessä Nikolai Ryzhkovin kanssa laitettu keskuskomitean talousosastolle töihin, mutta pyytäessään nähdä työnsä kannalta oleellista budjettia, sitä ei heille annettu: budjetti ei ollut oikea.³⁵

Taloukasvu ei Neuvostoliitossa kuitenkaan vaikuttanut useankaan lähteen mukaan olleen vielä etenkään ennen vuotta 1987 suuri ongelma. Arkistomateriaaleista selvisi, että amerikkalaiset tiedustelupalvelut CIA ja DIA arvioivat vielä Neuvostoliiton vuoden 1986 taloukasvuksi 4,2 %. Tämän todettiin ulkoministeriön raportissa olevat noin kaksi kertaa

³¹ Taubman 2017, 231–235.

³² Taubman 2017, 314–316.

³³ Taubman 2017, esim. 3, 178–179, 187–190 & 228.

³⁴ Taubman 2017, 217–218.

³⁵ Taubman 2017, 188.

enemmän kuin keskimääräiset vuosittaiset kasvuluvut edeltävältä kymmeneltä vuodelta.³⁶ Tätä tukee osin Odd Arne Westadin esittämä arvio, jonka mukaan Neuvostoliiton talouskasvu oli läpi 1960- ja 1970-lukujen vuosittain keskimäärin 3 prosentin luokkaa.³⁷ Ongelma oli sen sijaan armeijan kohtuuttoman suuri rooli kansantaloudessa, sekä erityisesti siitä johtunut seuraus: taloudellisten kohdistuksien takia Neuvostoliitossa oli kroonista pulaa kulutustarvikkeista. Samalla maatalouden tuhlaillevaisuus ja ongelmat rakenteessa aiheuttivat pulaa ruoasta. Tämän takia viljaa piti tuoda paljon ja tämä taas oli suuri kuluerä.

Koko järjestelmän viallisuuden laajuus taas valkeni Gorbatshovillekin tämän omien sanojensa mukaan Tshernobylin ydinonnettomuuden yhteydessä. Valtionjohtokin oli tilanteen todellisesta katastrofaalisuudesta pimennossa pari kokonaista vuorokautta. Tämä oli osaltaan kiihdyttämässä glasnostia varsin reaktiivisella tavalla.³⁸ Samalla glasnostin mukana nationalismi alkoi nostaa päätään Neuvostoliitossa. Kun kansallisten kiistakysymyksien ratkaisut olivat vaillinaisia ja pehmeitä, välillä jopa huonoja, antoi tämä ennakkotapauksen myöhemmäksi, erityisesti itsenäisyyttään hanakimmin ajaneille Baltian maille. Erityisesti tätä kehitystä kiihdytti armenialaisten ja azerbaidzhanilaisten kiistojen ratkaisu ilman voimankäyttöä.³⁹ Voimankäyttöä ongelmanratkaisukeinoina Gorbatshov vastusti ylipäänsä ankarasti. Tämä kavensi poliittista liikkumatilaa, sillä virheille oli näin vähemmän varaa.⁴⁰

Kaikkine puutteineen kirjassa kuvaillaan Mihail Gorbatshovia poikkeukselliseksi poliitikoksi, jopa maailman johtavien poliitikkojen piirissä. Taubman toteaa Gorbatshovista, että mikäli hän oli huono strategisti, oli hänen pakko olla hyvä taktikko luoviakseen neuvostojärjestelmän läpi. Lisäksi, vaikka hän tykkäsi lukea Leniniä ja marxilaista teoriaa, ei häntä kuitenkaan voinut pitää utopistisena idealistina.⁴¹ Hänen älyään, kunnianhimoaan, visiotaan paremmasta maasta, sekä rohkeutta kehutaan läpi kirjan. Epäonnistuminen kuvataan pienien, mutta pahasti kostautuneiden virheiden summaksi ja tehtävä jo lähes mahdottomaksi alusta lähtien. Samalla tätä kaikkea

³⁶ UM:n arkisto, R-sarja 4/1987, RT-312, Katsaus Neuvostoliiton keskeisimpiin sisä- ja ulkopoliittisiin tapahtumiin maaliskuussa 1987.

³⁷ Westad, Odd Arne, *Cold War: The World History*, Basic Books 2017, 367–368.

³⁸ Taubman 2017, 240–244.

³⁹ Taubman 2017, 365–370.

⁴⁰ Esim. Taubman 2017, 188.

⁴¹ Taubman 2017, 4.

kuitenkin perustellaan kirjassa erinomaisesti. Lisäksi se, että Neuvostoliiton kokoinen imperiumi olisi kaatunut jonkin yksittäisen syyn takia, on maalaisjärjellä ajateltuna varsin epätodennäköistä. Tässä suhteessa kirja toimiikin hyvänä oppaana siitä, miten monimutkaisiin ongelmiin Neuvostoliitto oli pysähtyneisyyden aikakauden päätteeksi päätenyt.

3.3 Suomen näkökulma ja reagointi Neuvostoliiton muutokseen

Yksi kattavimmista aiheita käsittelevistä kirjoista on Jaakko Blombergin *Vakauden kaipuu: kylmän sodan loppu ja Suomi*. Kirjoittaja on tehnyt pitkän uran Suomen ulkoasiainministeriössä. Hän on ollut kahteen otteeseen suurlähettiläänä ja vuosina 1988–1992 ulkoasiainministeriön poliittisen osaston päällikkönä. Näin ollen hän on ollut hyvällä paikalla seuraamassa Neuvostoliiton hajoamisprosessia sekä sitä, miten suomalaiset poliitikot tähän suhtautuivat ja millaisia poliittisia päätöksiä ja reaktioita tapahtumat aiheuttivat. Kirja itsessään ei pyrikään olemaan tieteellinen historiankirjoitus, vaan se pohjautuu historiateoksiin, Blombergin omiin muistiinpanoihin, sekä muistelmateoksiin (erityisesti Mauno Koiviston osalta).

Suomen ulkopoliittikkaan kylmän sodan viimeisinä vuosina, sekä sen jälkeen 1990-luvulla keskittyvä kirja käsittelee paljon Mihail Gorbatschovin ajan neuvostojohtoa, sekä Baltian maiden itsenäistymiskehitystä. Olihan niiden itsenäistymisen jonkinlainen suomalaisen ulkopoliittikan koetinkivi. Osansa saa myös Berliinin muurin murtuminen ja Saksojen yhdistyminen. Erityishuomiota saavat vuodet 1989–1991, joille on kaikille pyhitetty omat lukunsa. Suomen ulkopoliittinen reagointi tapahtumiin on luonnollisesti kaiken keskiössä.

Suomen ulkopoliittikkaa ajoi Blombergin mukaan pyrkimys vakauteen erityisesti lähialueilla. Suomi oli tottunut elämään rinnan Neuvostoliiton kanssa rauhanomaisesti jo usean vuosikymmenen ajan, ja siksi Neuvostoliiton hajoamisprosessiin liittynyt epävakaus koettiin Suomessa huolestuttavana. Suomen ulkopoliittikan tuolta ajalta voi kirjan pohjalta kiteyttää varovaiseksi reaalipoliittikaksi, jota ohjasi nimenomaan vakauden

kaipuu. Asioiden etenemistä pyrittiin seuraamaan mahdollisimman pitkälle, pyrkien näin välttämään hätiköityjä päätöksiä.⁴²

Mauno Koiviston muistelmien *Kaksi kautta* toinen osa keskittyy presidentin kausien (1982–1994) ulkopoliittikkaan. Täten jo vuonna 1995 alun perin ilmestyneet muistelmat ovat tämän gradun taustaksi hyvä lähde. Luonnollisesti suuri – ellei suurin – osa kirjasta käsittelee Neuvostoliiton suhteita. Jo teoksen esipuheessa presidentti tiivistää varmasti monen aikalaisen tuntemukset kirjoittaessaan, ettei voinut presidentiksi virkaan astuttuaan uskoa ”muuta kuin että Neuvostoliitto pysyisi kokonaisena ja Saksa jaettuna.”⁴³

Koiviston muistelmat keskittyvät käymään läpi presidentin näkökulmaa kausiensa ulkopoliittisten käännekohtien aikana. Samalla hän käy läpi, ikään kuin vastaiskuna kritiikille passiivisuudesta idänpolitiikassa, asioidenhoitotapaansa, kulisseilta piilossa tapahtuneita kanssakäymisiä ja keskustelujaan. Nykyisen historiantutkimuksen valossa kirjaa on vaikea pitää minään paljastusteoksena, mutta sen roolia on myös turha vähätellä. Ottaen huomioon, että ulkoministeriössä tuolloin korkealla pallilla istunut Jaakko Blombergkin joutui täydentämään kirjaansa näiden muistelmien pohjalta, lienee itsestään selvää, ettei se, että Koivisto piti pelikorttinsa hyvin muilta piilossa, ollut mikään myytti. Tämän työn kohdevuosilta Koiviston muistelmista löytyy paljon arkiluontoista kannanmuodostusta. Seuraavassa käydään läpi tämän työn kannalta oleellisia kohtia, liittyen tietolähteisiin ja presidentin analyysiin tilanteesta.

Kirja on muistelmateos, vieläpä presidentin itsensä kirjoittama. Huomionarvoista on, että presidentin idänpolitiikka näkyikin kirjassa paljon aktiivisempana, kuin esimerkiksi Juhani Suomi on sen kuvannut.⁴⁴ Ongelmallista asian arvioinnista tekee se, että osa Suomen ja Neuvostoliiton johdon välisistä keskusteluista käytiin Tehtaankadun KGB-kanavaa pitkin. Tätä kautta Suomesta siis käytiin KGB:n kautta keskustelua Neuvostoliiton johdon kanssa suoraan, ohi ulkoministeriöiden välisen normaalin diplomaattireitin. Vaikka Koivisto käykin läpi myös tätä kautta kulkenutta kommunikaatiota kirjassaan, on kommunikaation määrää tai aiheita vaikea arvioida.

⁴² Blomberg Jaakko, *Vakauden kaipuu: kylmän sodan loppu ja Suomi*, WSOY 2011.

⁴³ Koivisto 2017, 9.

⁴⁴ Suomi 2016, 391–590.

Koivisto mainitsee käyttäneensä paljon ulkoministeriön arkistoja valtaan tullessaan, ja olleensa niihin pettynyt. Hän päätti ulkoministeriön arkistoja paikata keskuskeskustelumahdollisuuden puutetta edellisten presidenttien kanssa, Kekkosen sairastumisen takia. Tämä johti Koiviston huolestuneisuuteen hänen käytettävissään olleen aineiston riittävydestä ulkopoliittikan hoitoon. Arkistomateriaalista Koivisto toteaa:

Kuten olen kertonut, kävi selville, että arkistossa ei ainoastaan ollut suuria aukkoja, vaan että joissain tapauksissa säilynyt materiaali oli lähinnä harhaanjohtavaa siihen nähden, mistä minunkin tietämäni mukaan varsinaisesti oli jossakin tilaisuudessa keskusteltu.

Näillä sanoilla hän viittasi erityisesti 1970-luvun alun jälkeiseen aikaan. Myös arkaluontoisia puheita oli jätetty jo aiemmin pois.⁴⁵

Kirjassa mainitaan useaan kertaan Yhdysvaltojen ulkoministerinä vuoteen 1989 toiminut George Shultz, jonka kanssa Koivisto kävi molemminpuolisia keskusteluja ja analyysseja Neuvostoliittoon liittyen. Kirjan mukaan he keskustelivat myös perestroikan tulevaisuudesta useaankin otteeseen. Vuoden 1987 loppupuolella käydyissä keskusteluissa Koivisto totesi, ettei osannut arvioida niiden mahdollisuuksia onnistua. Samalla presidentin muistelmissaan esittämät arviot Neuvostoliiton ongelmista olivat varsin osuvia.⁴⁶ Mikäli Koivisto todella arvioi Neuvostoliiton tilaa jo hetkessä niin kuin hänen muistelmissaan todetaan, lienee hän ollut Suomen ulkopoliitikassa parhaiten asioista perillä ollut henkilö. Niin toki presidentin tuon ajan valtaoikeuksilla kuuluikin olla.

Samanlaista kuvaa Neuvostoliiton taloudellisesta myllerryksestä antaa Suomen perspektiivistä myös kirja Rahat pois bolševikeilta, joka raflaavasta nimestään huolimatta on varsin käypä Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupan historiikki. Suomen ja Neuvostoliiton välisen kaupan historiaa on ollut jo pitkään, olihan Suomi osa Venäjän imperiumia, josta tuli myöhemmin Neuvostoliitto. Ennen toista maailmansotaa Suomen tärkein vientituote olivat alukset ja sodan jälkeen tärkeimmäksi kaupankäynnin määrittäjäksi nousi Neuvostoliitosta tuotu öljy. Toisen maailmansodan jälkeen kaupankäynti lähti uudelleen käyntiin sotakorvauksista, vakiintuen kahdenväliseksi

⁴⁵ Koivisto 2017, 24.

⁴⁶ Koivisto 2017, 223–244.

clearing-kaupaksi. Tarkalleen ottaen clearing oli maksujärjestelmä. Kahdenvälistä kauppaa ja idänkauppaa oli muuallekin. Kahdenvälinen kauppa ja clearing-maksujärjestelmä olivat Euroopassa normaali asia 10 vuotta toisen maailmansodan jälkeen. Poikkeuksellista oli lähinnä se, miten pitkään tämä järjestelmä oli lopulta käytössä Suomen ja Neuvostoliiton välisessä kaupassa.⁴⁷

Suomessa Neuvostoliiton kauppa oli hyvin poliittista, vaikka kauppa ja politiikka koitettiin Suomessa pitää kosmeettisista syistä erossa toisistaan. Päätettiinhän kauppakiintiöistäkin erilaisissa valtuuskunnissa, jotka olivat monin tavoin yhteydessä poliitikkoihin: Käytännössä idänkauppaa hoiti valtionhallinnon henkilökunta, sekä henkilöt elinkeinoelämän keskusjärjestöistä, pankeista ja yrityksistä. Nämä kutsuivat itseään idänkaupan loppuaikoina ”nappulaliigaksi”.⁴⁸ Kuitenkin idänkaupasta sanotaan käyneen suoranaista poliittista kiistaa vain kaksi kertaa. Ensimmäinen näistä oli sotakorvausten loppumista seurannut 10 vuoden jakso, jolloin kiisteltiin sen asemasta enenevässä määrin länteen suuntautuvassa maassa, sekä Kekkonen tavasta hoitaa sitä. Toinen kiista käytiin, kun Kekkonen vahva ote vallasta oli herpaantunut. Tällöin pohdittiin Suomen paikkaa Länsi-Euroopan ja Neuvostoliiton välissä, ensimmäisen yhdentyessä ja jälkimmäisen heikentyessä. Tämä tapa, ja kaupankäynnin keskitetty luonne voidaan kirjan mukaan nähdä jäänteinä vanhoista eurooppalaisista kartellijärjestelmistä.⁴⁹ Varsinaisen kaupan sijaan kiisteltiin enemmän siitä, kuinka riippuvainen Suomi saisi olla Neuvostoliiton kanssa käytävästä kaupasta.⁵⁰

Kuten aiemmassa kappaleessa aiemmin vihjattiin, monet suomalaiset pitivät Neuvostoliiton kauppaa maiden välisten suhteiden mittarina. Tätä näkemystä perataan lisää käsiteltäessä Matalan pro gradu -tutkielmaa. Rahat pois bolševikeilta -teoksen perusteella idänkaupan kautta ei voinut enää 1980-luvulla suhteita arvioida, vaikka uskoa siihen tuntuikin monella vielä olevan. Tärkeää tämän ontuvan vertauksen muistaminen on, sillä suomalaisen historiankirjoitukseen on jäänyt siitä vahva stigma, kuten edellä käy ilmi. Ensimmäisenä perusteena kirjan väitteelle voi pitää sitä, että Mauno Koivisto epäili jo 1970-luvulla, että idänkaupan muuttumattomuus olisi suurin yllätys.⁵¹ Clearing-

⁴⁷ Hirvensalo & Sutela 2017, 12–15.

⁴⁸ Hirvensalo & Sutela, 2017, 125.

⁴⁹ Hirvensalo & Sutela, 2017, 36

⁵⁰ Hirvensalo & Sutela, 2017, 159–162.

⁵¹ Hirvensalo & Sutela, 2017, 192–193

kaupasta luovuttiin kuitenkin käytännössä vasta vuonna 1988, vaikka järjestelmälle oltiin jouduttu antamaan tekohengitystä jo useaan otteeseen.⁵² Toinen argumentti edellä mainitun väitteen tueksi oli Neuvostoliiton nopea velkaantuminen 1980-luvun puolessavälissä, joka Suomessakin tajuttiin vientineuvottelujen yhteydessä Neuvostoliiton edustajien vaadittua tavaroiden maksua lainoittamalla. Vääjäämättömiltä uudistukset alkoivat näyttää viimeistään vuonna 1986.⁵³

Toinen Rahat pois bolševikeilta -kirjassa kumottu myytti on suomalaisten hyvä Venäjän tuntemus. Itse asiassa sitä kritisoidaan varsin kovaan sävyyn. Suomessa ei ennen 1980-lukua seurattu akateemista tutkimusta Neuvostoliitosta taikka tutkittu idänkauppaa. Kun 1970-luvulla suomalaisessa julkisessa keskustelussa puhuttiin idänkaupan akateemisen tutkimuksen aloittamisesta, tämä herätti jonkin verran myös suoranaista vastustusta. Eräs kirjassa nimeämätön poliitikko, joka myös osallistui kauppaan, vastusti sitä Suomen ja Neuvostoliiton välillä vallitsevan ”erityisen suhteen” takia. Kuten kirjassa todetaan:

Todellinen syy lienee ollut idänkauppaan liittyneissä kotimaisissa rahavirroissa, joiden kaikki osat eivät olisi sietäneet julkisuutta edes sen ajan kriteereiden perusteella. Ainakin osaan tavasta täytti menneiden vuosikymmenten jopa löysän korruption tunnusmerkit. Mikä pahempaa, tämän poliitikon yhteydet Tehtaankadun suurlähetystön kaikkiin osastoihin eivät ainakaan hänen elämäkertansa mukaan olisi kestäneet minkäänlaista julkisuutta.⁵⁴

Idänkauppa ja Neuvostoliittoon suuntautuva ulkopoliitiikka perustui hyvin vahvasti henkilösuhteille. Jopa niin voimakkaasti, että tähän luotettiin enemmän kuin mihinkään ulkomaiseen tutkimukseen, jota oli länsimaissa runsaasti saatavissa tähän mennessä. Seuraava lainaus kuvaa hyvin koko kuviota:

Yhtäältä Suomessa ei ollut Neuvostoliiton tutkimusta eikä alan parasta ulkomaista tietoa seurattu ainakaan yleisesti. Toisaalta henkilökohtainen kosketuspinta oli laajempi kuin useimmissa muissa maissa. On luonnollista, että tämä auttoi sen liioitellun käsityksen syntymistä, että henkilösuhteisiin luottaminen oli sekä ainoa mahdollinen että myös tuloksekas tapa hoitaa Neuvostoliiton-suhteita.⁵⁵

Tälle lienee manifesti se, että clearing-kaupan loppuminen ei Suomessa ollut mikään yksimielinen asia vielä 1980-luvun lopullakaan. Siitä miten pihalla osa idänkaupan

⁵² Hirvensalo & Sutela, 2017, 211

⁵³ Hirvensalo & Sutela, 2017, 339–360.

⁵⁴ Hirvensalo & Sutela, 2017, 124.

⁵⁵ Hirvensalo & Sutela, 2017, 124.

päättäjistä sen loppuessa oli, kertonee kaiken oleellisen se, että kuten edellä todettiin, Koivisto ennusteli muutoksia jo 1970-luvulla⁵⁶. Saman verran myöhässä olivat toki myös Neuvostoliiton talousuudistukset. Suomessa pyrittiin vielä vuoden 1990 lopulla miniclearing-järjestelyyn Neuvostoliiton kanssa, mikä kertonee osaltaan, miten vähän Neuvostoliiton hajoamista osattiin täällä odottaa. Kahdenvälinen kauppa lopetettiin vuosien 1990–1991 vaihteessa, mikä uskomatonta kyllä tuli useimmille kaupan suomalaisille osapuolille suurena yllätyksenä.⁵⁷

Siihen, onko kyse ollut vain Suomen puolen kaupassa osallisina olleiden kommunikaatiokatkoksesta, vai elinkeinoelämän vaikuttajien rahan sokaisemasta yltiöoptimismista, ei kirja anna selkeää vastausta. Kompetenssin ja ymmärryksen puute tilanteessa oli kuitenkin kirjasta hyvin vahvasti läpi paistavaa. Joka tapauksessa, Neuvostoliiton sekasorto oli jo tähän mennessä edennyt tilanteeseen, jossa valtionhallinto oli löysännyt siimaa yksityisyrittämisen suhteen sen verran, ettei se olisi enää kyennyt kontrolloimaan kauppaa omalla puolellaan. Valtio ei olisi kyennyt toimimaan omistajana.⁵⁸ Kirjassa annettiinkin kovaa kritiikkiä sille, että kahdenvälisestä clearing-kaupasta pidettiin kiinni niin pitkään.⁵⁹ Se ei siis vain yhtäkkiä yllättäen loppunut, mikä on usein nähty Suomen 1990-luvun vaihteen laman yhdeksi syyksi. Tämä käy kirjan lukijalle hyvin selväksi.

Kirjaa lukiessa herää kysymys, oltiinko 1980-luvulla vain niin tyytyväisiä siitä, että päästiin lähestymään länteen, ettei mietitty sen kummemmin mitä idässä kävisi. Tämä tuskin oli tilanne, onhan Neuvostoliittoa ja Venäjää pidetty Suomessa aina suurimpana strategisena uhkana maan olemassaololle. Kirja kuitenkin antaa vakuuttavat todisteet sille, että suomalaisten Neuvostoliiton (ja Venäjän) tuntemuksessa oli, ja luultavasti yhä on paljon parannettavaa. Tämä luo kysyntää lisätutkimukselle, tämä pro gradu mukaan lukien.

Samalla on kuitenkin muistettava, että edes CIA ei onnistunut ennustamaan Neuvostoliiton nopeaa luhistumista. Sivumainintana on pakko todeta, että tämä aiheutti

⁵⁶Hirvensalo & Sutela, 2017, 192–193.

⁵⁷Hirvensalo & Sutela, 2017, 332–333.

⁵⁸Hirvensalo & Sutela, 2017, 359–364.

⁵⁹Hirvensalo & Sutela, 2017, 376.

organisaatiossa paljon väittelyä, jossa tutkimuksen tasosta tultiin päätelmään, että ne vastasivat ”parasta mahdollista tasoa”.⁶⁰ Lisäksi kun peilataan Neuvostoliiton tilannetta puhtaasti ulkomaankaupan läpi, on myös otettava huomioon Neuvostoliiton hallinnollinen rakenne. Ulkomaankauppa oli erillisen ministeriön alaisena ja muusta taloudesta erillään.⁶¹ Entistä vaikeammaksi analyysi menee, kun otetaan huomioon Neuvostoliiton taloudellinen rakenne. Tämän avaamisessa kirjan kirjoittajat ovat tehneet varsin kunnioitettavan työn. Mutta kuten he itsekin kirjoittivat:

Mikä tahansa lyhyt kuvaus neuvostotalouden periaatteista ja käytännöstä pelkistää kohtuuttomasti. Taloussuunnittelun hierarkian lisäksi oli olemassa poliittista valtaa pitäneen Kommunistisen puolueen ja sitä palvelleiden poliittisten poliisien, KGB:n mahtava hierarkia. --
- Tähän liittyi monikansallisen maan hankalia poliittisia ongelmia.⁶²

Juhani Suomi on käsitellyt Suomen ja Neuvostoliiton suhteita useassa teoksessa. Tätä työtä varten on luettu ajanjaksoa käsittelevä vuonna 2016 julkaistu *Suomi, Neuvostoliitto ja YYA-sopimus*. Juhani Suomella on hieman erilainen näkemys Suomen ja Neuvostoliiton suhteista, kuin monella muulla aiheen asiantuntijalla. Hän kritisoi Max Jakobsonin vuonna 1984 esittämiä aikalaisnäkemyksiä siitä, miten Suomen ja Neuvostoliiton välit olivat olleet hyvät, väittäen että Suomessa ei ymmärretty Neuvostoliiton vihjailuja siitä, miten Suomelta odotetaan aktiivisempaa ulkopoliittikkaa.⁶³ Sikäli Juhani Suomi on enemmistön kannalla, että Suomen ulkopoliittinen liikkumatila kasvoi Gorbatshovin valtaantuloon jälkeen, kun Neuvostoliiton ulkopoliitikassa alettiin keskittyä enemmän suurvaltasuhteisiin. Kuitenkaan tämä ei mitään ilmeisemmin lopettanut Suomen ja Neuvostoliiton välistä köydenvetoa ainakaan täysin. Tätä vauhditti epäluottamus Suomen ulkopoliittisen linjan pysyvyyteen, samalla kun Suomi tiivistä suhteitaan muuhun Eurooppaan.⁶⁴

Saara Matala tutki jo vuonna 2011 valmistuneessa pro gradussaan *Idänkaupan loppu: Suomen ja Neuvostoliiton välinen erityinen kauppasuhte ja Suomen kauppapolitiikan odotushorisontti sen purkautuessa 1988–1991* Suomen ja Neuvostoliiton välisen clearing-kaupan loppumista vuosina 1988–1991. Matalan gradu vahvistaa, että clearing-kaupan lopettaminen tapahtui Neuvostoliiton aloitteesta maan siirryttyä

⁶⁰Hirvensalo & Sutela, 2017, 122.

⁶¹Hirvensalo & Sutela, 2017, 116.

⁶² Hirvensalo & Sutela, 2017, 112–114.

⁶³ Suomi 2016, 495.

⁶⁴ Suomi 2016, 391–590.

valuuttapohjaiseen talousjärjestelmään. Suomessakin oli ollut tahtoa luopua clearing-kaupasta, mutta sen ehdottaminen ei ollut Suomen varovaisen ulkopoliittisen linjan mukaista.⁶⁵

Matalan tutkimuksesta käy hyvin ilmi Suomen idänkaupan yhteys politiikkaan. Toisin sanoen, kuten edellä on käynyt ilmi, idänkaupan määrää pidettiin oireellisena sille, miten hyvät Suomen ja Neuvostoliiton väliset poliittiset suhteet olivat. Tämän Matala tiivisti erityisen hyvin Jorma Kallenaution ja Markku Kuisman teosten pohjalta toteamalla, miten keskinäinen kauppasuhte toimi idänsuhteiden ”kuumemittarina”. Tämän kuumemittarin toimivuudesta Matala käyttää esimerkkinä esimerkiksi yöpakkaskriisiä.⁶⁶

Vaikka tämä luultavasti oli aiempina vuosikymmeninä pitänyt paikkaansa, ei tätä ”kuumemittaria” voinut pitää 1980-luvun puolivälin idänkaupan murroksessa enää toimivana.⁶⁷ Suomen idänsuhteiden katsottiinkin Suomen ulkopoliittisessa johdossa olevan tässä vaiheessa kunnossa.⁶⁸ Ottaen huomioon, että Suomen tuolloinen ulkomaankauppaministeri Jermu Laine varoitteli jo vuonna 1985 tulevista idänkaupan muutoksista,⁶⁹ on mielenkiintoista, ettei idänkauppaankaan kytkeytyneiden parissa tahdottu nähdä käynnissä olevien muutosten suuruutta. Vaikuttaakin siltä, että muutokset osattiin kyllä sitoa Gorbatshovin uudistuspolitiikkaan, mutta uudistuspolitiikkaa tai sen seurauksia ei ajateltu sen pidemmälle. Paljon puhuvaa tässä suhteessa on Jaakko Blombergin toteamus siitä, miten Suomessa ei tahdottu nähdä että Neuvostoliitto voi hajota, kun taas Virossa ei tahdottu nähdä sen säilyvän.⁷⁰ Kyse oli siis tämän perusteella jossain määrin myös suomalaisten asenteesta ja peloista.

Ilmar Metsalo puolestaan tutki vuonna 2016 julkaistussa pro gradu -tutkielmassaan *Vallanvaihto suomalaissilmin: Suomen ulkoasiainministeriön analyysit Baltian itsenäistymiskehityksestä 1986–1991* Suomen yhteyksiä Baltian maihin, eli oikeammin Viroon. Metsalo pohjusti tutkimuksensa ulkoministeriön arkiston materiaalille, sekä lukuisiin haastattelututkimuksiin. Hänen tutkielmassaan keskitytään ulkoministeriön asiakirjojen pohjalta tutkimaan, millaisia analyyseja Suomen ulkoministeriössä tehtiin

⁶⁵ Matala 2011.

⁶⁶ Matala 2011, 15 ja 127–128. Matalan käyttäminä alkuperäislähteinä Kuisma 1997, 261–268; Kallenautio 2005, 197.

⁶⁷ Ks. esim. Hirvensalo & Sutela 2017, 332–400.

⁶⁸ Suomi 2016, 391–590.

⁶⁹ Matala 2011, 18.

⁷⁰ Blomberg 2011.

Baltian maiden, erityisesti Viron kansalaisaktivismista. Kansalaisaktivismi alkoi Virossa kiihtyä vuonna 1986, ensiksi etenkin ympäristöliikkeiden piirissä. Tätä kiihdytti osaltaan Tshernobylin ydinvoimalaonnettomuus.⁷¹

Metsalon mukaan Suomen poliittisena intressinä oli pitää yllä hyviä suhteita Neuvostoliittoon ja tukea Viron itsenäisyyspyrkimyksiä. Nämä tavoitteet olivat syvästi ristiriidassa toistensa kanssa. Itse ulkoministeriön raportit heijastavat Metsalon mukaan sitä, miten vaikeasti ennustettava tilanne oli. Raporttien määrä moninkertaistui vuonna 1991, mikä on paljonpuhuvaa. Metsalon mukaan ulkoministeriössä ei uskottu Neuvostoliiton hajoavan ilman sisällissotaa vuonna 1991. Muuten ulkoministeriön ennustukset olivat olleet varsin hyvin paikkaansa pitäviä.⁷²

Ulkopoliittisten asiantuntijoiden kantoja on puolestaan tutkinut Marika Poutiainen pro gradu -tutkielmassaan *Epävakaata horisontissa. Suomalaisten ulkopoliittikan asiantuntijoiden itänaapuriin liittämät uhka- ja tulevaisuuskuvat 1989–1993*. Poutiainen tutki muun muassa Suomen kuvalehdessä ja ulkopoliitikassa julkaistuja artikkeleita, Paasikivi-seuran kaltaisten ulkopoliittisten keskusteluareenoiden puheenvuoroja, sekä yliopiston tutkimuksia. Nämä seikat päätyivät myös vaikuttamaan keskusteluun Suomen EY-jäsenyydestä. Poutiainen on tutkimuksessaan rajannut pois nimenomaisesti ulkopoliittiset päättäjät.

Tutkimuksessa selvisi, että varsinaista yhtenäistä odotusta Venäjän kehityksestä ei ollut, mutta arviot olivat olleet varsin uhkapainotteisia. Nämä uhkat olivat perinteisiä Neuvostoliittoon yhdistettyjä sotilaallisia uhkakuvia, sekä pelkoja Venäjän sekasorron vaikutuksista. Mielenkiintoisinta antia ovat Poutiaisen johtopäätöksissä esittämä tulkinta siitä, miten turvattomuuden tunne johtui Koselleckin termin analysoituna kokemustilan ja odotushorisontin välisestä katkoksesta. Poutiaisen mukaan kokemustilan muutosten takia ”*tulevaisuushorisontti oli hämärän peitossa*” vanhan maailmanjärjestyksen murennuttua lyhyen ajan kuluessa.⁷³

⁷¹ Metsalo Ilmar, *Vallanvaihto suomalaissilmin: Suomen ulkoasiainministeriön analyysit Baltian itsenäisymiskehityksestä 1986–1991*, poliittisen historian pro gradu, Helsingin yliopisto 2016.

⁷² Metsalo 2016, 120–123.

⁷³ Poutiainen Marika, *Epävakaata Horisontissa. Suomalaisten Ulkopoliittikan Asiantuntijoiden Itänaapuriin Liittämät Uhka- Ja Tulevaisuuskuvat 1989–1993*, poliittisen historian pro gradu, Helsingin yliopisto 2014.

Laura Rissanen on puolestaan omassa pro gradu –tutkielmassaan ”*Suomen hallitus nojaa vahvaan ja koossa pysyvään Eftaan*” – *Suomi ja Länsi-Euroopan yhdyminen vuosina 1985-1991* tutkinut Suomen Eta-ratkaisuun liittyntä kehitystä, neuvotteluihin valmistautumista, sekä sitä, miten pitkälle tämä nähtiin integraatoratkaisuna. Rissanen lähteinä toimivat pääasiassa eduskunnan täysistuntopöytäkirjat, valtioneuvoston Eurooppa-poliittiset asiakirjat, sekä muutamien lehtien julkaisut. Valmistelut tehtiin Rissanen mukaan huolella, koska haluttiin saada aikaan pysyvä ratkaisu. EY-jäsenyyttä kun ei Suomessa pidetty 1980-luvulla mitenkään mahdollisena.⁷⁴

⁷⁴ Rissanen Laura, *"Suomen Hallitus Nojaa Vahvaan Ja Koossa Pysyvään Eftaan": Suomi Ja Länsi-Euroopan Yhdyminen 1985–1991*, poliittisen historian pro gradu, Helsingin yliopisto 2004.

4. Vuosi 1985 Suomen Moskovan suurlähetystön silmin

4.1 Gorbatshovin valtaannoususta ja vaikutusvallasta

Suomen Moskovan suurlähetystö seurasi tarkasti Neuvostoliiton poliittisia puheita. Tshernenkon puheiden perusteella tehtiin perinteisiin vedoten päätelmiä tulevan puoluekokouksen ajankohdasta.⁷⁵ Myös pääsihteeri Tshernenkon sairaus – jonka toki Koivisto oli jo huhtikuun 1984 valtiovierailullaan omin silmin todistanut⁷⁶ – oli tiedossa, samoin politbyroon jakautuminen.⁷⁷ Hyvä esimerkki tästä seuraamisesta oli Venäjän federaation ja Neuvostotasavaltojen korkeimpien neuvostojen vaalit helmikuussa 1985.⁷⁸ Talouden uudistusten tarpeen tunnustaminen Moskovan politbyroossa oli myös tiedossa jo tällöin ja ennen Gorbatshovin valtaannousua ne koettiin jo tuolloin Andropovin ajalta muodostuneena jatkumona.⁷⁹ Gorbatshovin tultua valtaan, etenkin ulkopoliittisten suhteiden kehittymismahdollisuuksia arvioitiin varsin tarkasti. Esimerkiksi Kiinan ja Neuvostoliiton suhteiden kehittymismahdollisuuksia arvioitiin Tshernenkon hautajaisten yhteydessä viestitettyjen asioiden pohjalta.⁸⁰ Samanlaisia arvioita tehtiin eri maiden suhteen näiden johtajien ja Gorbatshovin välisten tapaamisten perusteella.⁸¹

Mielenkiintoista on Suomen Moskovan suurlähetystön kirjoittama profiili Gorbatshovista pian tämän valtaan astumisen jälkeen. Raportti on saapunut ulkoministeriöön 27.3.1985. Silmiinpistäväntä raportissa on Gorbatshovin luokittelu konservatiiviseksi reformistiksi. Taustalla mainitaan amerikkalainen tapa jakaa Neuvostojohdo karkeasti kahteen ryhmään: konservatiiveihin ja reformisteihin. Raportissa tosin myös mainittiin Gorbatshovin puheiden olleen tähän asti varsin yleismaallisia etenkin ulkopolitiikan osalta, ja tarkennuksia linjaan odotettiin.

⁷⁵ UM:n arkisto, R-sarja 1/1985, NKP:n XXVII puoluekokous; pääsihteeri Tshernenkon artikkeli *Kommunist-aikakauslehdessä*, 18.1.1985, RT-43, Aarno Karhilo.

⁷⁶ Koivisto 2017, 128–129.

⁷⁷ UM:n arkisto, R-sarja 1/1985, Shultz – Gromyko Genevessä; läsnäolon vaikutelmia, 18.1.1985, Aarno Karhilo. UM:n arkisto, R-sarja 2/1985, Pääsihteeri Tshernenkon terveyttä koskevat spekulatiot, 8.2.1985.

⁷⁸ Esim. UM:n arkisto 2/1985, Venäjän federaation ja neuvostotasavaltojen korkeimpien neuvostojen vaalit 24.2.85; vaalitulokset, RTPS-28, 28.2.1985. UM:n arkisto, R-sarja 2/1985, Venäjän federaation ja neuvostotasavaltojen korkeimpien neuvostojen vaalit 24.2.85; vaalipuheet, 26.2.1985.

⁷⁹ Ks. esim. UM:n arkisto, R-sarja Moskova, 3/1985, muistio: Gorbatshov, Mihail Sergejevitsh.

⁸⁰ UM:n arkisto, R-sarja Moskova, 3/1985, ”Neuvostoliitto ja Kiina Gorbatshovin tultua pääsihteeriksi, 28.3.

⁸¹ UM:n arkisto, R-sarja Moskova, 3/1985, muistio: neuvostojohdon tapaamiset Tshernenkon hautajaisten yhteydessä.

Gorbatshovin profiloituminen Andropovin seuraajaksi oli jo myös hyvin tiedossa.

Kuitenkin raportissa osoitettiin myös poikkeavuuksia normaaliin pääsihteerin nimeämisprosessiin: huomio on kiinnittynyt vahvasti siihen, että Gorbatshovia on ehdottanut pääsihteerin virkaan ulkoministeri Gromyko. Ennen pääsihteeriä ehdotti raportin mukaan yleensä pääsihteerikilvan hävinnyt henkilö (esimerkiksi Tshernenkovia ehdotti Gorbatshov ja Andropovia Tshernenko). Se, että Gromyko – jota ei pidetty ehdokaskilvan osallistujana – ehdotti Gorbatshovia pääsihteeriksi tulkittiin luottamuksenosoitukseksi Gorbatshoville. Oletettiin, että Gorbatshoville tahdottiin taata mahdollisimman suuri arvovalta heti kautensa aluksi. Ideologisesti Gorbatshovin odotettiin noudattavan vanhaa linjaa, vaikka tämän odotettiin keskittyvän talouden tehostamiseen. Raportissa suurlähettiläs Aarno Karhilo totesi asiaan näin: ”Näiden linjojen tasatahtinen noudattaminen on tähän asti tuottanut vaikeuksia. Tulevaisuuden painopisteet ja evoluutio eivät ole näkyvissä.” Kremlin käytävillä käydystä valtapelistä, jolla Gorbatshov takasi itselleen Gromykon tuen lupaamalla tälle korkeimman neuvoston puheenjohtajan kunnia-aseman, ei ollut tässä vaiheessa mitään tietoa.⁸² Samoin Gorbatshovin edeltäjistään poikkeavia ideologisia ja sukupolvellisia näkemyksiä ja kokemuksia ei osattu ottaa huomioon, sikäli kun se puheiden perusteella olisi ollut mahdollistakaan.

Esille otettiin myös Gorbatshovin koulutus, joka oli neuvostojohtajalle poikkeuksellinen; hänellä kun oli korkeakoulututkinto. Tämä tuli raportissa esiin kahteenkin otteeseen, joista toisen, Gorbatshovin ja Ranskan presidentin Mitterrandin jälkeen annetuista kommentteista otetun lainauksen, voi jälkiviisaana sanoa olevan varsin osuva:

Kuvatessaan Gorbatshovia Mitterrand Moskovassa käydessään mainitsi, että tämä on solliidi, tyyni ja älykäs sekä että hänellä jo nyt on ote asioihin. Mitterrand lisäsi, että olisi erehdys uskoa, että yhden uuden miehen esiintulo voisi muuttaa vuosikymmenien aikana kärsivällisesti rakennetun politiikan. Mutta olisi myös erehdys uskoa, jatkoi hän, että suuren maan poliittisiin ratkaisuihin ei vaikuttaisi yksi (johdossa oleva) kyvykäs mies. ”Yhdistäkää nämä kaksi elementtiä, niin ymmärrätte, mitä Moskovassa tapahtuu”, hän lopetti.

Karhilo itse päätti raportin todetessaan uudesta NKP:n pääsihteeristä seuraavaa:

Uudella pääsihteerillä on siis edessään työntäyteinen vuosi. Samalla se tarjoaa hänelle merkittäviä mahdollisuuksia myötävaikuttaa tulevaisuutta hallitsevien suuntaviivojen määrittelyyn sekä jatkaa Andropovin aikana käyntiin lähtenytä uuden johtajapolven

⁸² Ks. Taubman 2017, 205–210.

valintaprosessia.

Raportin loppuun on vielä laitettu esimerkki uudesta tehoilmapiiristä: lähetystöön oli ollut vaikea saada Neuvostoliittolaisia tarjoilijoita YYA-vastaanotolle, sillä se oli työläisten kokouspäivä.⁸³

Lokakuussa 1985 Karhilo analysoi ulkoministeriöön andropovilaisten vaikutusvaltaa neuvostojohdossa. Andropovilaistella tarkoitettiin siis vanhan johtajan Juri Andropovin kuripolitiikan ja talouden tehostamista ajavien mielipidesuuntausta. Karhilo katsoi Gorbatshovin ympäröineen itseään politbyrossa andropovilaistella uudistusmielisillä. Näitä olivat erityisesti puolue- ja ideologia-asioista vastannut Ligatshov, taloudesta ja hallinnosta vastannut Ryzhkov, ulkoministeri Shevardnadze ja KGB:n johtaja Tshebrikov. Näin ollen Gorbatshovin katsottiin saaneen tärkeimmät pestit (talous, puolue, järjestys ja ulkopolitiikka) luottomiestensä haltuun. Armeijan johtoa pidettiin epäselvänä, siellä kun oli tapahtunut paljon henkilövaihdoksia, pääasiassa johtohenkilöiden ikään liittyvistä luonnollisista syistä johtuen. Karhilo arvioikin Gorbatshovin olevan lähipiirinsä kanssa hyvin vahvassa asemassa Neuvostoliiton päätöksenteossa. Armeijan johdossa tapahtuneiden henkilövaihdosten myötä myös sen arvioitiin myöhemmin olevan Gorbatshoville myötämielisessä johdossa. Tästä lisää tuonnempana.

Tässä vaiheessa jo tapahtuneiden henkilövaihdosten katsottiin merkitsevän, että helmikuun 1986 puoluekokouksessa valittava keskuskomitea kokisi suurimman uudistumisensa sitten Stalinin ajan. Kurinpalautus ja talouden tehostaminen oli johtanut suuriin muutoksiin puolueen johdossa, ja tästä oltiin myös ulkoministeriössä hyvin tietoisia. Karhilo referoi raportissaan kremlologi Michael Tatua, joka tilastoi syksyllä 1985, että edellisen kolmen vuoden aikana (Andropovin kaudesta lähtien) 13 pääministeristä oli vaihtunut 5, 86 ministeristä oli vaihtunut 38, keskuskomitean 23 osastopäälliköstä oli vaihtunut 13 ja 167 ensimmäisestä piirisihteeristä 61. Siitä, etteikö Neuvostoliitossa olisi ollut jo tässä vaiheessa suuri muutos käynnissä, ei jäänyt raporteja lukeneille minkäänlaista epäselvyyttä.⁸⁴ On kuitenkin huomautettava, että nämä luvut ei selity pelkästään ideologisista syistä tehdyillä potkuilla ja nimityksillä, vaan myös vanhan johdon eläköitymisellä ja kuolemilla.

⁸³ UM:n arkisto, R-sarja Moskova, 3/1985, muistio: Gorbatshov, Mihail Sergejevitsh.

⁸⁴ UM:n arkisto, R-sarja 10/1985, Pääsihteeri ja muut andropovilaistella neuvostojohdossa.

R-sarjan asiakirjoissa analysoitiin myös puolueen ja armeijan suhteita Neuvostoliitossa. Jo joulukuussa 1985 pantiin merkille, miten siinä missä Brezhnevin aikana – samoin kun Andropovin ja osittain myös Tshernenkovin johtokausina – armeijalle luvattiin mitä he halusivat, Gorbatshovin tultua valtaan alettiin puhua puolustuksen riittävästä tasosta. Tämän lisäksi voimasuhteita arvioitiin tässä, samoin kuin monen muun asian kohdalla juhlapuhujista, heidän järjestyksestään, sekä juhlapaikoista. Lisäksi arvioitiin henkilövaihdoksia puolustusvoimiin liittyvien asioiden hoidossa NKP:ssa. Armeijan vallan arveltiin alkanen heikentyä jo Tshernenkon aikana, mutta vuonna 1985 vaikutti, että puolueessa alkanut nuorennusleikkaus ulottuisi armeijaankin.⁸⁵

4.2 Talousuudistusten alkuvaiheesta

Neuvostoliiton tuotantolukuja seurattiin Suomen Moskovan suurlähetystössä tarkasti ja alakohtaisesti. Huhtikuussa 1985 suurlähetystö raportoi neuvostojohdon tyytymättömyydestä talouskasvuun. Talouskasvusta huolimatta lukuja pidettiin heikkoina, osittain luonnonolosuhteiden takia. Viisivuotissuunnitelman tavoitteista oltiin jäljessä.⁸⁶ Kyseinen viisivuotisjakso oli loppumassa vuoden 1985 loppuun, joten uusi suunnitelma oli tällöin valmistelussa. Viisivuotissuunnitelmaan lisättiin myös talouden ja yhteiskunnan kehittämisen suuntaviivoja aina vuoteen 2000 asti. Yksi siihen linkittynyt suunnitelma oli ohjelma kulutustavaroiden lisäämisestä vuosille 1986–2000.⁸⁷

Raporteista löytyy yksityiskohtaisesti Gorbatshovin vaatimukset uuteen ohjelmaan, sekä analyysi vaatimusten monipuolisuudesta. Suunnitelman suurin kärki kohdistui tieteellistekniseen kehitystyöhön. Tarkoituksena oli tehostaa maataloutta, vähentää tuhlaamista ja uusia laitteistoja. Uusi kulutustavaroiden ohjelma liittyi juuri tähän. Myös vapaa-ajan palveluita haluttiin parantaa. Itsekritiikkiä oli voitava harjoittaa ja ehdotuksia tehdä ”bolshevistisen avomielisyyden ilmapiirissä”. Samalla paikallista aloitteellisuutta tuli kannustaa. Tarkoituksena oli myös saada tuoreita voimia ”puolueen johtotehtäviin kaikilla tasoilla”.⁸⁸ Gorbatshovin katsottiinkin pitävän talousuudistusten läpimenon

⁸⁵ UM:n arkisto, R-sarja 12/1985, RTSP-195.

⁸⁶ UM:n arkisto, R-sarja 4/1985, RRTPS-43, SNTL:n tuotantoluvut vuoden -85 ensimmäisellä vuosineljänneksellä.

⁸⁷ UM:n arkisto, R-sarja 4/1985, Paikallisen teollisuuden kehittäminen vuosina 1986-2000: NKP:n keskuskomitean ja SNTL:n ministerineuvoston päätös 18.4.85.

⁸⁸ UM:n arkisto, R-sarja 4/1985, R-248, Gorbatshovin uudistusvaatimusten monipuolisuudesta. UM:n arkisto, R-sarja 4/1985, RTPS-39, Pääsihteeri Gorbatshovin puhe NKP:n keskuskomitean täysistunnossa

mahdollisuuksia parhaana, kun ne yhdistettiin kurin lisäämiseen. Näin oli aiemmin ajatellut myös Andropov. Gorbatshovin valtaan tultua nähtiinkin uudenlaista itsekritiikkiä lukuisilla puolueen tasoilla.⁸⁹ Glasnostin vaikeuttavaa vaikutusta talousuudistusten läpiviemiselle ei vielä tässä vaiheessa arvattu, vaan pikemminkin ajateltiin päinvastoin. Talouttakin sanottiin alkuvaiheessa vain kiihdytettävän tehoa ja työkuria lisäämällä, vaikka Gorbatshov tiesi, ettei tämä tulisi riittämään.⁹⁰

Valmistautuminen NKP:n 27. puoluekokoukseen oli tässä vaiheessa myös käynnissä. Ulkoministeriö oli vuoden 1985 alussa ennakoanut puoluekokouksen olevan vuoden 1985 lopussa.⁹¹ Tämä arvio meni vaivaiset kolme kuukautta väärin, etenkin kun väliin mahtui vallanvaihto. Gorbatshovin poliittisia mielipiteitä selvitettiin suurlähetystössä paljolti seuraamalla tämän puheita. Talouden tilanne ja uudet tuotantoluvut, sekä pettymys niin, olivat niissäkin näkyvästi esillä. Vaikka sääkin mainittiin pettymyksessä tuotantotuloksiin, ”Tuotannon muutoksen tarpeen riittämätön arviointi”, mainittiin kuitenkin tärkeimmäksi ongelmaksi. Pelkän talouskasvun lisäksi korostettiin myös laadullista muutosta. Puheessa oli myös vahva painotus avoimuuden ilmapiiriin ja itsekriittisyyteen. Kun Gorbatshov oli asiakirjojen mukaan vielä vaatinut uusia kaadereita, jotka ovat uuteen taloudelliseen tilanteeseen sopivalla asenteella, ei ole vaikea nähdä, miten puolueen sisältä varmasti nousisi soraääniä. Tämän tiesi puheensa perusteella myös Gorbatshov.

Politbyroon uusien nimityksien katsottiin ulkoministeriössä vahvistavan Gorbatshovin valtaa. Uusia jäseniä Ligatshovia, Ryzhkovia ja Tshebrinkovia kutsuttiin ”andropovilaisiksi”, ja näin yhdistettiin Gorbatshovin uudistuspyrkimykset koventuvaan kuriin. Puolueen aluetason kokouksista raportoitiin myöhemmin, että henkilöitä oli arvosteltu nimillä, ja joitain oli vapautettu jopa puolueen jäsenyydestä. Myös puolueen tiedonvälitystä ja alueellista taloudenhoitoa oli suomittu, esimerkiksi Ukrainassa.⁹²

23.4.84: sisäpolitiikka.

⁸⁹ UM:n arkisto, R-sarja 4/1985, RTPS-36, NKP:n aluetason kokouksia pääsihteerivaihdoksen jälkeen: kritiikkiä ja itsekritiikkiä sekä puoluekurin tehostamista.

⁹⁰ Taubman 2017, 217–218.

⁹¹ UM:n arkisto, R-sarja 1/1985, RT-43, NKP:n XXVII puoluekokous; pääsihteerin Tshernenkon artikkeli *Kommunist*-aikakauslehdessä.

⁹² Ks. esim. UM:n arkisto, R-sarja 7/1985, KRTPS-105, Ukrainan KP:n keskuskomitean täysistunto 16-7-85.

Gorbatshov piti keväällä 1985 paljon puheita, joissa suurimmassa osassa toistuivat samat talouskasvuun, sen laadulliseen muutokseen ja ihmisten kuriin keskittyvät teemat. Myös ulkopoliitikasta luonnollisesti puhuttiin, mutta ne on tämän työn rajausta mukaillen jätetty tästä työstä pois. Edellä mainittujen teemojen lisäksi ilmeni jonkin verran myös asiakirjoja, jotka sisälsivät ideologista pohdintaa. Tämä kiihtyi alkuvuonna 1986 järjestettyä NKP:n puoluekokousta lähestyttäessä. Gorbatshov piti kuitenkin 8.4.1985 suurlähettiläs Aarno Karhilon esille nostaman puheen, jonka raportissa pohditaan:

Voiko ideologia tässä vaiheessa stimuloida tarvittavaa järjestelmän aktiivistumista ja kansalaisten aloitteellisuutta vai voiko talousnousua aikaansaada pääasiassa muilla keinoin ja silti ideologian tunnustaen, mutta ikään kuin siitä huolimatta?⁹³

Julkisesta kirjoittelusta pääteltiin ulkoministeriössä, että myös ulkopoliitikka haluttiin palauttaa osaksi teoreettista keskustelua.⁹⁴ Tämän voinee sanoa nousseen myöhemmin käytännölliseksikin kysymykseksi, kun pohdittiin Neuvostoliiton sisä- ja ulkopoliitiikan vaikutusta toisiinsa.

Gorbatshov televisioitu puhe Leningradissa 17.5.1985 herätti paljon huomiota niin Neuvostoliiton sisällä kuin diplomaattipiireissäkkin. Puhe pidettiin puolueaktiiveille. Suurin huomio keskittyi siihen, että hänen koko esiintymistyylinsä oli hänen edeltäjiinsä nähden hyvin erilainen. Tämä ei ollut ensimmäinen ja ainoa kerta, kun Gorbatshovin, karismaattiseen esiintymiseen etenkin kansan keskuudessa kiinnitettiin huomiota. Puheissa ilmoille heitetyt avoimet kysymykset olivat jotain, jota hänen edeltäjänsä eivät olleet tohtineet tehdä.⁹⁵

Paljon puhuva oli Aarno Karhilon valitsema tunnelmapätkä Gorbatshovin puheesta Leningradin Smolnassa. Kuvaus oli osuvasti otsikoitu ”Oikean virityksen merkityksestä”. Raportissa käytiin läpi Gorbatshovin aikaansaamaa innostusta, joka syntyi puheiden luoman uudenlaisen ja asiansa osaavan johtaja kuvan myötä. Raportissa käsitellyn Leningradin puheen hän piti karismaattisesti ilman papereita, joista lukea. Tämä oli raportin mukaan ristiriidassa vanhojen johtajien kanssa. Tätä seikkaa moni

⁹³ UM:n arkisto, R-sarja 4/1985, Puhui Gorbatshov talouskehityksen jouduttamisesta.

⁹⁴ UM:n arkisto, R-sarja 4/1985, Maailman voimatasapainon nykyvaiheesta: opillinen artikkeli ”Kansainvälinen elämä” -julkaisussa.

⁹⁵ UM:n arkisto, R-sarja 5/1985, RTPS-74, Pääsihteeri Gorbatshovin puhe puolueaktiiveille Leningradin Smolnassa 17.5.1985.

neuvostoliittolainen oli suurlähettiläälle halunnut myös korostaa.

Karhilo toi myös myöhemmin esiin keskustelunsa paikallisen ulkokontakteja omaavan lehtimiehen kanssa. Tämä oli tähdentänyt, miten johtajaan suhtautuminen oli päinvastaista USA:ssa ja Neuvostoliitossa. Reagan pärjasi kansanomaisuudellaan, idässä tahdottiin, että johtaja oli keskimääräistä kyvykkäämpi. Tätä tahdottiin katsoa ylöspäin. Raportissa Karhilo kertoo kuvanneensa lehtimieslounastaan

... osoituksena siitä, miten uusi pääsihteeri näyttää vaikuttaneen atmosfääriin neuvostoelämän eri lohkoilla. Odotukset vaikuttavat suurilta, mutta suurelta tuntuu myös neuvostokansalaisten luottamus.

Myös Gorbatshovin vaatimus neljän prosentin tuottavuudenkasvusta oli raportin mukaan täten otettu vastaan varsin hyvin. Kipeydestään huolimatta niitä pidettiin ”järkevinä ja samalla kohtuullisina”. Tämä kuvaus neuvostoliittolaisten johtajiinsa esittämistä odotuksista on täysin linjassa sen kanssa, mitä esimerkiksi Gorbatshovin elämäkerrassa on kirjoitettu.⁹⁶

Karhilo palasi tunnelmankuvauksensa loppupuolelle vielä keskusteluunsa lehtimiehen kanssa, sekä siihen mitä tämä arvioi ydinaseista. Lehtimiehen arvion mukaan Reagan yritti tähtien sota -hankkeellaan tukahduttaa Neuvostoliiton haasteen alle. Tähän liittyen hän päätti raporttinsa toteamalla seuraavaa:

Kulkiko jotakin tällaista Gorbatshovin mielessä, kun hän eräässä aikaisemmassa puheessaan lausui, kuten lähetystö on raportoinut (R-203, 10.4.85): Koko sosialismin kehitys on riippuvainen mm. tuottavuuden, ahkeruuden ja aloitteellisuuden parantamisesta. Vain talouden tehostaminen ja kasvu voisi tuoda Neuvostoliiton uudelle vuosituhannelle suurvaltana.⁹⁷

Pääsihteerillä on vakava syy pyrkiä virittämään kansaansa uudelleen.⁹⁸

Leningradin paljon käsitelty puhe oli erilaisen tyylin lisäksi myös sisällöllisesti Gorbatshovin kevään tarkimpia. Talousuudistusten täyden käynnistämisen arvioitiin tässä yhteydessä olevan konerakennusteollisuuden modernisoimisen tarpeen takia pidempi prosessi. Tähän arvioitiin menevän 1–2 vuotta. Kuten edellä jo mainittiin, Gorbatshov arveli neljän prosentin vuosittaisen talouskasvun olevan tarpeellinen. Lisäksi tuottavuutta

⁹⁶ Taubman 2017.

⁹⁷ Viimeinen lause korostettu, viimeinen sana alleviivattu

⁹⁸ UM:n arkisto, R-sarja 6/1985, R-298, Oikean virityksen merkityksestä.

pitäisi lisätä 6–7 %, mielellään enemmän. Syyksi ilmeni kulutustarvikkeiden ja isompien asuntojen kysyntä. Gorbatshovin mukaan kansa käytti 75–80 % tuloistaan hyödykkeisiin. Konkreettisena esimerkkinä hän käytti asuntojen korjauksia, jotka hoidettiin usein pimeinä. Materiaalit oli varastettu valtion rakennustyömailta. Lisäksi hän mainitsi, että kesäpaikkoja oli 20 miljoonalla neuvostoliittolaisella, mutta 15 miljoonaa odotti vielä omaansa. Valtio oli käynnistänyt oman palstaohjelman, jolla pyrittiin tarjoamaan oma palsta 1–1,2 miljoonalle perheelle. Asiakirjojen mukaan Gorbatshov asetti tässä yhteydessä naurettavaan valoon epäilykset siitä, että palstat merkitsisivät jonkinlaista alkua yksityisyritteliäisyydelle. Vaihtoehtona Gorbatshovin mukaan ei ollut paluu rauhallisiin aikoihin. Hän kehotti myös puolueensa aktiiveja hyväksymään sen.⁹⁹

Gorbatshovin kuukautta myöhemmin pidetystä puheesta selvisi, että hänen mielestään virhe, joka johti 1980-luvun talousongelmiin, oli tehty jo 1970-luvun alussa, kun taloutta ei modernisoitu riittävästi. Nähtävissä oli pyrkimys lisätä yritysten autonomiaa: keskusjohto keskittyisi suuriin linjoihin ja loisi säännöt yrityksille, yritykset saisivat etsiä itse rahoitusta ja suunnitella toimintaansa, kunhan keskusjohdon määräämät uudet säännöt täytyisivät. Ulkomaankauppaan Gorbatshov vaati myös uudenlaista lähestymistapaa. Kasvua oli nopeutettava ja laadullinen rakenne oli saatava korkeammaksi sekä tuonnin että viennin puolella.¹⁰⁰

Puolueen kuri ja tehokkuus korostui raporttien mukaan paljon Gorbatshovin puheissa. Ihmiset olivat hänen mukaansa tulleet tyytymättömiksi ansaitsemattomista tuloista, joista oli mitä ilmeisemmin vaadittu jopa jonkinlaista lainsäädäntöä. Samoin korostui työntekijöiden kuri. Tämä nivoutui osaksi kokonaisuutta, johon kuului alkoholipolitiikka ja pyrkimykset kansalaisten liikunnan lisäämiseksi. Alkoholipolitiikkaa on myöhemmin alettu pitää Gorbatshovin suurena virheenä, mutta nykypäivän suomalaiseen alkoholipolitiikkaan suhteutettuna ne kuulostivat hyvin lepsuilta, ainakin vielä toukokuussa 1985. Työpäivinä juominen kun kiellettiin ennen kello kahta. Muutenkin tarkoituksena oli puuttua alkoholismiin, ei kohtuukäyttöön.¹⁰¹ Myös kerhojen ja

⁹⁹ UM:n arkisto, R-sarja 5/1985, RTPS-74, Pääsihteeri Gorbatshovin puhe puolueaktiiveille Leningradin Smolnassa 17.5.1985.

¹⁰⁰ UM:n arkisto, R-sarja 6/1985, RTP-318, Tieteellis-teknisen kehityksen nopeuttamista koskeva yleisliittolainen kokous Moskovassa 11-12.6.85.

¹⁰¹ UM:n arkisto, R-sarja 5/1985, RTPS-72, Alkoholismiin vastainen kampanja Neuvostoliitossa: Kommunistisen puolueen keskuskomitean uudet määräykset.

urheilulaitosten hyväksikäytön tehostamiseksi kaavailtiin toimenpiteitä, joilla yritettiin saada kansaa juomisen sijaan urheilemaan.¹⁰²

Uudistukset ulottuivat Neuvostoliiton lisäksi myös SEV-maihin. Raporttien mukaan SEV:ssä oli valmisteilla jo 1984 15–20 vuoden tieteellis-tekninen uudistusohjelma. Vuonna 1985 uudistuspyrkimykset nivoutuivat osaksi Gorbatshovin talousprojektia, jossa hän halusi teknistä integraatiota myös itäblokin maiden välille. SEV-maat ilmaisivat näiden keskustelujen yhteydessä, etteivät ne halua ylikansallisuutta, ”mutteivät autarkiaakaan”.¹⁰³ Uusia yhteistyömuotoja päätettiin myös kehittää. Gorbatshovin tehokkuusvaatimuksetkin heijastelivat Neuvostoliiton ja SEV-maiden suhteisiin. Esimerkiksi Bulgarian pääministeri Filippov joutui itsekriittisesti toteamaan ”bulgaarien vaikeudet kasvunsa kanssa.”¹⁰⁴

Myös korkeimman neuvoston jäsen, SNTL:n ylin syyttäjä A.M. Rekunkov pureutui puheessaan valtion johdon tehottomuuteen, erityisesti talousasioihin liittyen.¹⁰⁵ Yhtenä tehostamismenettelynä Gorbatshov myös esitti korkeimman neuvoston istunnossa NKP:n pääsihteerin ja korkeimman neuvoston puhemiesistön puheenjohtajan tehtävien erottamista toisistaan (nämä olivat olleet yhdessä vuodesta 1977). Samalla hän tuli määritelleeksi pääsihteerin tehtäväkuvan, joka piti sisällään puolueen keskuselinten työn järjestämistä ja kaikkien puolueen, valtiollisten ja kansalaisjärjestöjen ponnistelujen yhdistämistä uudistusohjelman menestyksekkääseen läpivientiin. Hänen oman työnkuvansa painopiste oli siis sisäpolitiikassa puolue- ja talousasioissa.¹⁰⁶

4.3 NKP:n 27. puoluekokouksen valmisteluista ja suuntaviivoista tulevaisuuteen

15.10.1985 NKP:n keskuskomitean komission valmisteleva luonnos valittiin NKP:n uudeksi puolueohjelmaehdotukseksi puoluekokoukselle. Samalla hyväksyttiin myös luonnokset NKP:n sääntöjen tarkistamiseksi, uusi viisivuotissuunnitelma (joka loi siis

¹⁰² UM:n arkisto, R-sarja 9/1985, RTPS-123, NKP:n keskuskomitea käsitteli alkoholilain toteutumista.

¹⁰³ UM:n arkisto, R-sarja 6/1985, RTPS-92, Pravda SEVin roolin aktivoimisesta.

¹⁰⁴ UM:n arkisto, R-sarja 8/1985, RTPS-111, Bulgarian pääministeri Filippovin vierailu Moskovaan 9.8.1985.

¹⁰⁵ UM:n arkisto, R-sarja 7/1985, SNTL:n korkeimman neuvoston täysistunto 2.-3.7.1985: pääteemat, kirj.6.7.1985.

¹⁰⁶ UM:n arkisto, R-sarja 7/1985, Pääsihteeri Gorbatshovin tehtäväkenttä, kirjelmä.

suuntaviivat vuoteen 2000 asti), näiden luonnosten julkaisu ja päätös järjestää keskusteluja niistä puolueen eri elimissä eri tasoilla. Puolueen sääntöjen tarkistus tehtiin taloudellisen edistymisen jouduttamiseksi.¹⁰⁷

Gorbatshov puhui NKP:n keskuskomitean täysistunnolle edellä mainituista uudistuksista. Raportissa nostettiin esille Gorbatshovin huomio, miten tuleva viisivuotissuunnitelma oli ensimmäinen, jossa tuottavuutta aiottiin kasvattaa nimenomaan työn tehoa nostamalla. Jonkinlainen kiireisyyden aika paistoi tästä kyseisestä puheesta läpi, sillä hän puhui, miten ekstensiivinen taloudenpito piti lopettaa, ja miten ”Kaikki eivät ole osoittautuneet psykologisesti valmiiksi tekemään työtä uusissa olosuhteissa ja tekemään 12. viisivuotiskaudella täyskäännöksen tehokkuuteen ja laatuun.”¹⁰⁸ Talousohjelma nähtiin poliittisena linjanvetona konkreettisen taloussuunnitelman sijaan. Vaikka siinä raportoitiin olevan taloudellisten mekanismien uudistuksia, sitä ei nähty radikaalina uudistusohjelmana. Talouden ja hallinnon johtaelinten uudistus mainittiin sen tärkeimmäksi anniksi, samoin kuin teknis-tieteellisen prosessin nopeuttaminen.¹⁰⁹ Tämän arvion voi katsoa osuneen oikeaan. Neuvostoliiton talousuudistusten voi tämänkin työn kohdeaineiston perusteella katsoa alkaneen kiihtyä Tshernobylin onnettomuuden jälkeen.¹¹⁰ Gorbatshovin alku talousuudistusten ajamisessa oli hämäävän hidas.

Gorbatshovin tehokkuusajattelu näkyi suurlähetystöön myös taloustavoitteiden kautta. Uuden viisivuotissuunnitelman oleellinen osa oli tehostaa työn tuottavuutta 20–23 %. Saman verran haluttiin myös lisätä teollisuustuotteiden määrää. Kulutustavaroita oli tarkoitus lisätä 22–25 %. Talouden ongelmakohdat, kuten tuotantotalouden tehokäyttö olivat hyvin tiedossa. Tavoitteiden arvioitiin olevan jatkumoa vanhoille tavoitteille, joita osaa ei oltu täysin kyetty täyttämään. Maatalouden tavoitteet taas arvioitiin kunnianhimoisiksi.¹¹¹ Tässä on nähtävissä Gorbatshovin kädenjälki, olihan hän erikoistunut maatalouteen aiemmin. Symbolista olikin, että keskushallinnon uudistus alkoi nimenomaan maataloussektorista. On syytä muistaa, että tavoitteiden kasaaminen vanhojen päälle oli nimenomaan vanha viisivuotissuunnitelman mekanismi, ja täten

¹⁰⁷ UM:n arkisto, R-sarja, 10/1985, NKP:n keskuskomitean 15.10.1985 pidetyn täysistunnon päätökset.

¹⁰⁸ UM:n arkisto, R-sarja, 10/1985, RTPS-144 Pääsihteeri Gorbatshovin puhe NKP:n keskuskomitean täysistunnossa 15.10.1985.

¹⁰⁹ UM:n arkisto, R-sarja 11/1985, Muistio: Luonnos NKP:n uudeksi ohjelmaksi: tiivistelmä.

¹¹⁰ Ks. kappaleet 5 ja 6.

¹¹¹ UM:n arkisto, R-sarja 11/1985, Muistio: Luonnos NKP:n uudeksi ohjelmaksi: tiivistelmä.

tyypillistä, pikemminkin kuin uutta sosialismitaloudessa.

Mielenkiintoinen oli myös raportti NKP:n keskuskomitean hyväksymästä luonnoksesta talouden ja sosiaalisen kehityksen suuntaviivoiksi seuraavalle viisivuotiskaudelle, ja vuoteen 2000 asti. Samalla kun NKP oli todennut kansantulon kasvaneen edellisellä viisivuotiskaudella 17 %, oli kehitys hidastunut. Ongelmiksi todettiin erityisesti seuraavaa: tuotantoa ei ollut kyetty intensifioimaan, eikä talouden rakennetta ja sen hoitokeinoja, sekä johtamista oltu uudistettu. Uutta teknologiaa oli myös otettu käyttöön liian hitaasti eikä kulutustavaroiden laatu ollut riittävä. Tietyt ministeriöt ja tasavallat eivät olleet yltäneet edellisen viisivuotiskauden tavoitteisiin ja toimitussopimuksia oli sallittu rikottavan. Lisäksi eräiden elintarvikkeiden huollossa esiintyi vaikeuksia. Maan puolustusta luvattiin vahvistaa uusien haasteiden tasolle. ¹¹²

Vuoteen 2000 mennessä oli luonnollisesti tarpeellista korjata nämä ongelmat, joten tavoitteeksi asetettiin tuotannon intensifioiminen, kaikkien kansan kerrosten tulotason nostaminen ja tieteellis-teknisen kehityksen nopeuttaminen. Kehitystä haluttiin jakaa tasaisesti kaikille tasavalloille ja lisäksi kaupallisia, tieteellis-teknisiä ja sivistyksellisiä suhteita ulkomaihin haluttiin niin ikään kehittää. Tämä prosessi haluttiin vauhdilla käyntiin jo viisivuotiskauden 1986–1991 aikana. Kansantulon kasvun tavoitteeksi mainittiin 19–22 %, teollisuuden kasvun tavoitteeksi 21–24 % ja pääomainvestointien haluttiin kasvavan peräti 50 %. Reaalitulojen toivottiin kasvavan 13–15 % ja ihmisille haluttiin tarjota lisää kulutustavaroita. Nämä tavoitteet haluttiin saavuttaa paitsi teollisuutta tehostamalla, myös johdon laatua, taloudellisia kannustimia ja työntekijöiden kurinalaisuutta lisäämällä. Kehitystä ajettiin paitsi Neuvostoliiton sisällä, myös SEV:in piirissä. Tieteellinen ja tekninen kehitys nähtiin kuitenkin selkeästi erittäin oleelliseksi asiaksi talouskasvun kannalta.¹¹³ Muutenkin ohjelmaluonnos oli eri teollisuudenalojen kohdalla hyvin yksityiskohtainen ja looginen. Voi siis sanoa, että tästä ikkunasta katsottuna ulkoministeriössä oltiin hyvin tarkasti tietoisia siitä, mitä kaikkea oltiin uudistamassa ja miten.

Suurlähetystön muistioista selviää, miten laajalle talousuudistusten toimeenpano ulotettiin – ainakin symbolisesti. Esimerkiksi vuonna 1985 lokakuun vallankumouksen

¹¹² UM:n arkisto, R-sarja 11/1985, Muistio: Luonnos NKP:n uudeksi ohjelmaksi: tiivistelmä.

¹¹³ UM:n arkisto, R-sarja 11/1985, Muistio: Luonnos NKP:n uudeksi ohjelmaksi: tiivistelmä.

vuosipäivän juhlien televisioituista juhlapuheista löydettiin suurlähetystössä merkkejä siitä, miten uudistuksia ajettiin juhlapuheissa läpi. Osuvaa oli suurlähettiläs Aarno Karhilon maininta siitä, miten juhlapuheen kyseisessä tilaisuudessa pitänyt KGB:n Tshebrikov oli tehokas valinta. Karhilon seuraavat sanat ovat paljonpuhuvat: ”Me emme oikein tahdo oppia muistamaan, että pääsihteeri käy nyt totaalista kamppailua. Hänen on mobilisoitava kaikki kansalaiset uuteen, taloudelliseen vallankumoukseen.” Kyseisessä puheessa myös Karhilo toteaa eron Brezhnevin viimeiseen lokakuun vallankumouksen juhlaan olevan merkittävä. Stahanovilaisuus oli mitä ilmeisemmin noussut uudelleen kunniaan.¹¹⁴

NKP:n valmistautumista sen 27. puoluekokoukseen seurattiin talvella 1985–1986 Suomen Moskovan suurlähetystössä tarkasti. Näissäkin asiakirjoissa näkyy hyvin uuden johtajan uudistushenki: NKP:n uusi puolueohjelmakin pyrki vähentämään päällekkäisyyksiä puolueen johtoelimissä. Jäseneksi pääsemisen kriteereitä kiristettiin ja työkurin ja luovuuden roolia tahdottiin korostaa vanhojen moraalिसääntöjen sijaan. Näin puolueen sääntömuutoksillakin haluttiin osaltaan vahvistaa Gorbatshevoin johtamia uudistuksia. Vaikka puolueen vanhat tavoitteet ja kommunismin tavoittelu todettiin yhä pääasiallisiksi tavoitteiksi ja oikeaksi tieksi, tehtiin puolueen puolueohjelman linjauksiin pieniä hienosäätöjä.¹¹⁵

27. puoluekokousta varten NKP:lle laadittiin siis uusi puolueohjelma. Tämä oli varsin harvinaista, sillä puolueohjelma oli uudistettu ulkoministeriön asiakirjojen mukaan ennen tätä vain kolme kertaa. Täten vuonna 1985 oli voimassa edelleen ohjelma, joka oli laadittu vuonna 1961. Tällä ohjelmalla haluttiin irtautua stalinismin aikakaudesta ja sen ideologiseksi tavoitteeksi oli laadittu sosialismin askelten ottaminen kohti kommunismia. Uuden ohjelman valmistelua seurattiin ulkoministeriössä luonnosvaiheesta lähtien tarkasti. Ohjelman valmistelu oli kuitenkin lähteiden mukaan aloitettu jo Brezhnevin kaudella. Tutkimuksen aikarajauksen vuoksi se, miten tarkasti Moskovan suurlähetystössä seurattiin prosessia sen ollessa aivan alussa, ei selviä.¹¹⁶

¹¹⁴ UM:n arkisto, R-sarja 11/1985, Suuren lokakuun esimerkki nykypäivälle – vuosijuhlan kronikka.

¹¹⁵ UM:n arkisto, R-sarja 12/1985, RTPS-187, NKP:n 27. puoluekokousvalmistelut etenevät.

¹¹⁶ UM:n arkisto, R-sarja 11/1985, R-55, NKP:n puolueohjelman uudistamisesta: kommunismiin on vielä matkaa.

Uudessakin ohjelmassa puolueen koettiin olevan sosialismin kehitysvaiheessa, jonka haluttiin kehittyvän kommunismiksi. Tärkeää oli, ettei sosialismin vaiheiden yli hypätä tarpeettomasti, sillä tällaisia yrityksiä pidettiin tuhoon tuomittuina. Ideologiaa ja konkretiaa haluttiin tuoda ohjelmassa lähemmäs toisiaan. Talousuudistuksetkin olivat näin ollen ideologisestikin ajateltuna tarpeellinen askel kohti kommunismia. Kunnianhimon puutteesta ohjelmaa ei voi kuitenkaan ainakaan talouden osalta syyttää, sillä työn tuottavuus haluttiin 2,5-kertaistaa vuoteen 2000 mennessä. Tämä oli kuitenkin yksi ohjelman harvoista konkreettisista tavoitteista. Täydellisen kommunismin piirteitä ei puolueohjelmassa mainittu.¹¹⁷

Ainoa muu huomio itse ohjelmatiivistyksessä oli, että ainoa luonnoksessa mainittu maa Neuvostoliiton lisäksi oli Yhdysvallat. Tämä on merkille pantavaa, kun ottaa huomioon, että Gorbatshovin ulkopolitiikka oli kokonaisuudessaan suurvaltakeskeistä, etenkin kolmannen maailman maiden kustannuksella.¹¹⁸ Muuten, kuten edelläkin jo vihjattiin, ohjelma oli varsin abstrakti. Edellä mainittujen tavoitteiden lisäksi inflaatiota haluttiin pienentää, puoluekaaderistoa nuorentaa, ja näiden välistä kilpailua lisäämällä haluttiin edistää kompetenssia puolueen toimijoissa.¹¹⁹ Ohjelman sisällöstä tehtiin myös historiallista katsausta, vertaamalla sitä edelliseen, vuonna 1961 tehtyyn puolueohjelmaan. Tuo edellinen ohjelma oli hiljalleen haudattu pöytälaatikoihin, ja sen tavoitteet oli korjattu realistisemmilla matkan varrella. Uudessa suurlähettiläs Karhilo näki enemmän andropovilaista realismia: olihan raportin alaotsikkokin nimeltään ”Kommunismiin on vielä matkaan”.¹²⁰

Suurlähetystöstä lähetettiin ulkoministeriöön toisinaan myös raportteja huhupuheista. Yksi näistä oli marraskuussa 1985 huhupuheet maastamuuton helpottamisesta. Kyseisten huhujen uskottiin koskevan erityisesti juutalaisten maastamuuttoa. Toisaalta näistä huhuista oli ilmeisesti uutisoitu jo läntisissä medioissa. Niiden uskottiin koskevan peräti 20 000 henkeä. Raportissa myös mainittiin spekulatiot, että huhuja laitettiin liikkeelle

¹¹⁷UM:n arkisto, R-sarja 11/1985, R-55, NKP:n puolueohjelman uudistamisesta: kommunismiin on vielä matkaa.

¹¹⁸ Ks. kappale 6.3

¹¹⁹ UM:n arkisto, R-sarja 11/1985, NKP:n ohjelmaluonnos; tiivistelmä.

¹²⁰ UM:n arkisto, R-sarja 11/1985, R-554, NKP:n puolueohjelman uudistamisesta: kommunismiin on vielä matkaa.

suurten poliittisten tapahtumien alla. Tarkoituksena oli vaikuttaa tällä tavoin läntisiin mielipiteisiin.¹²¹

Joulukuun loppuun mennessä NKP:n 27. puoluekokouksen valmistelut olivat edenneet. Näiden yhteydessä tehtiin 18.12. päivätyssä raportissa muutamia huomioita. Näistä tärkein oli, että Gorbatshovin tultua valtaan noin 40 alueellista johtajaa oli vaihdettu kommunistisessa puolueessa. Raportissa mainittiin puolueorganisaatiopäällikön Razumovskin aktiivisuus, joka oli raportin mukaan yleensä merkki siitä, että puolueen alueellisten johtajien (eli ”ensimmäisten sihteerien”) joukossa oli tapahtumassa muutoksia. Muutenkin suurlähetystö raportoi hanakasti puolueen eri tasojen henkilöstövaihdoista. Yleensä näissä raporteissa oli aina käyty muutamalla ranskalaisella viivalla läpi henkilön työhistoria. Toinen huomio raportissa oli pitkittynyt julkinen itsekritiikki, joka jälleen yhdistettiin raportissa Andropovin kurilinjaan. Myös kurin lisäämisen tarve itse tuotantolaitoksissa mainittiin, kuten myös sen, että kritiikin ja tiedon ongelmista oli kuljettava ylös tuotantoketjuissa, jotta asioille voitiin tehdä jotain.¹²²

Henkilöstövaihdoista tehtiin myös johtopäätöksiä saman kuun raportissa, jossa arvioitiin NKP:n ja armeijan välisten valtasuhteiden muuttumista Brezhnevin jälkeisessä Neuvostoliitossa. Raportti perustui hyvin pitkälti arvioihin armeijan johtohenkilöiden nimityksistä ja näiden nimitettyjen sotilaiden poliittisesta aktiivisuudesta. Lisäksi heidän asemastaan tehtiin arvioita muun muassa siitä, missä järjestyksessä Neuvostoliiton johtohenkilöt pitivät puheensa tärkeissä valtiollisissa tilaisuuksissa. Mitä nopeammin he pitivät pääsihteerin jälkeen puheensa, sitä enemmän armeijalla arveltiin olevan valtaa. Myös Gorbatshovin puheissa havaittiin tämän edeltäjiin selkeä ero. Tämä ei luvannut yhtä avokätisesti armeijalle kaikkea mitä nämä halusivat tai tarvitsivat, vaan Gorbatshov alkoi sen sijaan puhua tarpeellisen puolustuskyvyn ylläpitämisestä. Myös nimitykset kertoivat vähemmän poliittisten henkilöiden noususta armeijan johtoon. Kaiken kaikkiaan armeijan vallan arveltiin jo joulukuussa 1985 olleen laskussa Brezhnevin kuolemasta lähtien, sekä olevan laskussa edelleen.¹²³

¹²¹ UM:n arkisto, R-sarja 11/1985, RTPS-156, Neuvostoliiton maastamuuttoheloista huhutaan.

¹²² UM:n arkisto, R-sarja 12/1985, RTPS-187, NKP:n 27- puoluekokousvalmistelut etenevät.

¹²³ UM:n arkisto, R-sarja 12/1985, RTPS-175, Puolueen ja armeijan välisten suhteiden kehitys.

Talouteen liittyen mielenkiintoista oli myös joulukuun 18. päivälle 1985 merkitty raportti amerikkalaisten liikemiesten joukkovierailusta Neuvostoliitossa. Tapahtumaa pidettiin epävirallisesta luonteestaan huolimatta merkittävänä, sillä siihen liittyi myös presidentti Reaganin tervehdys. Pääsihteeri Gorbatsšov piti kokouksessa puheen. Aiheina olivat Neuvostoliiton ja USA:n välisen kaupan, turismin ja taloudellisen yhteistyön lisääminen, sekä mahdollisesti taloudellisten esteiden vähentäminen, mikäli poliittinen ilmapiiri sen sallisi. Ilmeisesti tapahtumassa tehtiin suuria kauppoja, muun muassa Caterpillarin ja Pepsi Colan 80 miljardin ruplan sopimukset tuotteiden toimittamisesta Neuvostoliittoon. Raportissa kuitenkin huomautettiin, että mitään liennytyksiä kaupankäynnin rajoitteisiin ei Yhdysvaltojen puolelta luvattu.¹²⁴

Vuonna 1985, kuten myös myöhemminäkin vuosina, Moskovan suurlähetystö seurasi muiden itäblokin maiden johtajien vierailuja Neuvostoliittoon, sekä toisin päin. Pääasiassa vuoden 1985 vierailut vaikuttivat hallinnollisilta rutiinivierailuilta ja joillain vierailuilla pidennettiin kauppa- tai yhteistyösopimuksia. Useimmiten raportit olivat vain 1–3 sivun mittaisia, ja niissä käsiteltiin tapaamisista julkaistuja kommuniqueatekstejä vain niiltä osin, mikä vaikutti mielenkiintoiselta. Usein nämä viittaukset liittyivät johonkin käsillä olevaan ulkopoliittiseen kokoukseen, johon koordinoitiin yhteistä idän rintamaa.¹²⁵ Samanlaista kommuniqueatekstien seuranta tehtiin myös esimerkiksi Varsovan liiton ulkoministerien kokouksien yhteydessä.¹²⁶

Mielenkiintoinen esimerkki, joka kertoo suurlähetystön rajallisesta mahdollisuudesta nähdä Neuvostoliiton itäblokin politiikkaa, tulee joulukuun 1985 raportissa liittyen Bulgarian ulkoministerin Moskovan vierailuun. Raportti päättyy toteamukseen: ”Yleensäkin bulgaari-vierailujen merkitystä on sikäli vaikea arvioida, että kun Bulgarian Moskovan suurlähettiläs on BKP:n kk:n poliittisen toimikunnan jäsen, on korkeimman tason yhteys koko ajan avoinna maiden välillä.”¹²⁷ Lause kertonee itsessään kaiken oleellisen Bulgarian kommunistisen puolueen ja NKP:n yhteydestä.

¹²⁴ UM:n arkisto, R-sarja 12/1985, Neuvostoliittolais-amerikkalaisen kaupallis-taloudellisen neuvoston kokous Moskovassa 9.-11.12.1985.

¹²⁵ UM:n arkisto, R-sarja 1-12/1985, useat raportit.

¹²⁶ UM:n arkisto, R-sarja 3/1986, Varsovan liiton ulkoministerikokouksen kommuniquea= eraita huomioita.

¹²⁷ UM:n arkisto, R-sarja 12/1985, Bulgarian ulkoministerin vierailu Moskovaan 12.-13.12.1985.

Vuoden 1985 raportoinnin voi sanoa vuoden alussa keskittyneen Gorbatshovin valtaan astumiseen ja hänen linjansa ja mielipiteidensä selvittämiseen. Gorbatshovin nimitystä pääsihteerin virkaan osattiin odottaa jo ennen kuin siitä tehtiin virallista. Raporteista näkyy hyvä neuvostojohdon tapakulttuurin ja protokollien tunteminen, sekä se että näiden pohjalta oli totuttu tekemään paljon arvioita. Gorbatshovin analysoitiin olleen tässä kohtaa andropovilainen johtaja; hänen poliittisen linjansa katsottiin siis olevan jota kuinkin sama, kuin pari vuotta aiemmin vallassa olleen Juri Andropovin. Tämän arvion voi katsoa toteutuneen politiikan ja retoriikan osalta olleen aivan oikea, joskaan tämä ei täysin kuvannut Gorbatshovin ajattelua. Samoin oikeaan osui arvio siitä, että Gorbatshov omaisi valtaan tullessaan laajan kannatuksen. Tosin tässä vaiheessa sen katsottiin johtuvan Gromykon kannatuksesta, vaikka todellisuudessa vallanvaihdon yhteydessä oli käyty Gorbatshovin Gromykon kanssa tekemät lehmänkaupat virkanimityksistä. Myös Gorbatshovin edeltäjistään eronnut koulutus, tehokkuus ja karisma huomioitiin. Jos hänen politiikkansa ei katsottu olevan radikaali ero menneestä, hänen persoonansa ja vaikutuksensa ilmapiiriin ajateltiin olevan jotain uutta.

Muuten kyseisen vuoden raportointi keskittyi talousuudistusten alun ja NKP:n keväällä 1986 pidetyn 27. puoluekokouksen valmisteluiden seuraamiseen. Tässä vaiheessa Neuvostoliiton talouspolitiikan katsottiin niin ikään olevan andropovilaisella linjalla: taloutta haluttiin tehostaa ja tuottavuutta lisätä kurin ja sitä kautta nousevan työntehon kautta, sekä tuhlailevuutta hillitsemällä. Epäonnistunut alkoholipolitiikka oli osa tätä, joskaan sen jälkikäteen selvinnyt katastrofaalisuus tai radikaalisuus ei välittynyt tutkittavasta aineistosta historiankirjoitukseen verrattuna kovin vahvasti, vaikka sen substanssi tiedettiin. Vuonna 1985 raportointi keskittyi luonnollisestikin paljon Gorbatshovin puheisiin. Hänen poliittisia linjauksiaan koitettiin saada selville tätä kautta.

5. Vuosi 1986 Suomen Moskovan suurlähetystön silmin

5.1 Puoluekokouksen kevät

Tammikuussa 1986 Suomen Moskovan suurlähetystö nosti esiin Gorbatshovin tapaamisen Italian kommunistisen puolueen pääsihteerin Alessandro Nattan kanssa. Tapahtuma nostettiin esiin, sillä edellisestä Italian kommunistisen puolueen (IKP) vierailusta Neuvostoliittoon oli jo lähes kahdeksan vuotta. Itse raportissa todettiin, mitä itse vierailu jo todisti: Neuvostoliiton johdossa oli halua parantaa suhteita IKP:n kanssa. IKP:n delegaation lämmin vastaanotto pantiin merkille, samoin kuin Gorbatshovin puhe, jossa sivuttiin jo tuttuja teemoja kuten työtehon parantamista.¹²⁸

Samassa kuussa nousi esiin useita Neuvostoliiton talouteen liittyviä raporteja. Yksi näistä oli SNTL:n taloudellisen suunnittelu- ja hallintamekanismeja uudistavan komitean asettaminen tammikuun lopussa. Tämän komitean tavoitteista on helppo nähdä tämän liittyneen osana Gorbatshovin tehostamisohjelmaa. Tavoitteena kun nimenomaan oli parantaa ministeriöiden ja niiden alaisten hallinnollisten organisaatioiden välistä koordinoitua, sekä parempaa valvontaa sille, että keskushallinnon tavoitteita noudatetaan. Erillistä analyysia raportissa ei ollut, vaan siinä lähinnä tyydyttiin toteamaan faktat. Tämä on kuitenkin varsin ymmärrettävää, lähteistön sisällön itsestään selvän luonteen huomioon ottaen.¹²⁹ Tätä tapahtui paljon raporteissa.

Öljy- ja energiateollisuuden ongelmiin, sekä maataloussektorin uudelleen järjestelyihin liittyviä raporteja kirjoitettiin uutistoimistojen uutisiin pohjautuen. Öljy- ja energiateollisuuteen liittyen käytiin läpi raportointia lehdistössä esiintyneistä selvityksistä muun muassa öljyntuotannon vaikeuksista, sekä energia- ja kemianteollisuuden modernisointipyrkimyksistä laitteiston osalta. Poikkeuksellisenä piirteenä mainittiin raportoijan toimesta se, että Sosialistitsheskaja Industrija -lehti odotti saavansa kysyä avoimia kysymyksiä yhdessä uutistoimisto TASS:in kanssa energiantuotannon avainministereiltä. Muuten raportti referoi varsin yksityiskohtaisia

¹²⁸ UM:n arkisto, R-sarja 1/1986, RTPS-20, Italian kommunistisen puolueen pääsihteeri Alessandro Nattan vierailu Neuvostoliitossa 26.-28.1.1986.

¹²⁹ UM:n arkisto, R-sarja 1/1986, KRTPS-18, SNTL:n taloudellisen suunnittelu- ja hallintomekanismin uudistaminen; uudistusta valmisteleavan komission asettaminen 22.1.1986.

tietoja öljyntuotannon vaikeuksista, siitä miten viisivuotissuunnitelmasta oltiin tässä suhteessa jäljessä tiettyjen tuotantoyksiköiden toimesta, sekä siitä mitä näistä aloista vastuussa olevien komiteoiden istunnoissa oli puhuttu.¹³⁰ Seuraavassa kuussa myös öljyn hintakehityksestä, siis öljyn hinnan laskusta tehtiin Izvestijan toimesta kattava lehtijuttu. Kyseisen jutun tärkeintä antia oli OPEC:in toimien kritisointi.¹³¹

Jo edellä mainituista maataloussektorin hallinnon uudelleenjärjestelyistä raportoitiin tammikuussa 1986 maatalousteollisen valtionkomitean puheenjohtajan Murahovskin haastattelun referoimisen muodossa. Merkittävin anti haastattelussa oli, että ”maatalousalan hallintoaparaattia” haluttiin pienentää lakkauttamalla noin 47 % viroista. Muunlaiset hallinnolliset uudelleenjärjestelyt, sekä uuden teknologian tarve nostettiin myös esiin. Tieteellis-teknologinen uudistus nousi esiin myös raporteissa SEV:in uuden, vuoteen 2000 ulottuvan teknologiaohjelman käynnistämisestä.¹³² Kenties mielenkiintoisin asia Murahovskin haastattelussa liittyi kuitenkin kysymykseen Unkarin uudistuksista, jotka sallivat pienimuotoisen osuustoiminnan tuottajille. Tämän osuuskuntakysymyksen Murahovski oli ohittanut toteamalla tutustuneensa aiheeseen ja sanomalla, että marjojen kaltaisista tuotteista tulisi näin parempia.¹³³

Talou uudistuksista seurannutta uutisointia raportointiin myöskin. Yksi näistä oli tiedeakatemian kirjeenvaihtajajäsenen Pavel Bunitshin haastattelu. Tämä vaikutti jossain määrin Neuvostoliiton lehdistön propagandajulkaisulta, mitä ei kuitenkaan suoraan raportissa mainittu. Tämä ei tarkoita, etteikö sitä sellaisena olisi luettu. Itse haastattelu keskittyi toteamaan, että talou uudistukset olivat toistaiseksi onnistuneet hyvin, mutta hillitsi kuitenkin odotuksia nopean edistymisen suhteen. Samalla myös teknologinen uudistaminen ja siihen vaadittava lisärahoitus mainittiin. Niiden kohdalla mainittiin haasteet, kuten ylikeskittyminen, ja perusteltiin miksi näistä tuli päästä eroon. Muuta uudistukseen liittyvää, mahdollisesti skeptisismiä aiheuttavia kohtia mainittiin myöskin, selkeänä tarkoituksena hälventää epäilyjä niiden toimivuudesta.¹³⁴

¹³⁰ UM:n arkisto, R-sarja 1/1986, KRTPS-17, SNTL:n öljyntuotannon vaikeuksia käsitellään julkisuudessa.

¹³¹ UM:n arkisto, R-sarja 2/1986, Öljyn hintakriisi Neuvostoliiton lehdistössä.

¹³² UM:n arkisto, R-sarja 1/1986, SEV:n teknologiaohjelma.

¹³³ UM:n arkisto, R-sarja 1/1986, KRTPS-15, Neuvostoliiton maataloussektorin hallinnon uudelleenjärjestelyt; maatalousteollisen valtionkomitean puheenjohtaja Murahovskin haastattelu.

¹³⁴ UM:n arkisto, R-sarja 1/1986, KRTPS-3, Talou skokeilu Neuvostoliitossa; tiedeakatemian kirjeenvaihtajajäsenen arviot.

Myös uskonnot nousivat Neuvostoliiton lehdistössä esiin. Kyseessä oli Izvestija-lehden uutinen, joka oli paljonpuhuvasti otsikoitu: ”Ihan tavallinen päivä”. Lehtijutussa korostettiin viranomaisten ja uskontokuntien asiallisia välejä ja siinä oli haastateltu eri uskontokuntien edustajia. Mahdolliset ongelmat myös aiottiin ratkaista rauhanomaisesti, joskin artikkelissa viitattiin tiettyihin kontrolliongelmiiin Neuvostoliiton muslimialueilla. Tämä artikkeli nähtiin Andropovin ajan kontekstissa. Andropov oli muutamaa vuotta aikaisemmin järjestänyt ateismiin kannustavan kampanjan. Näin uuden hallinnon katsottiin raportissa olevan aiempaa suvaitsevampaa uskontoja kohtaan.¹³⁵

Helmikuussa 1986 Gorbatshev piti NKP:n 27. puoluekokoukselle puheen koskien NKP:n puoluesuhteita. Tässä raportissa nähtiin jo selkeä ero Gorbatshevin ulkopolitiikassa suhteessa edeltäjiin ja siitä puhuttiinkin jo ”gorbatshevilaisena” ulkopolitiikkana. Kyseinen ero tuli NKP:n aikaisempaa tasavertaisemmasta suhtautumisesta sen ulkomaisiin sisarpuolueisiin. Myös se, ettei Gorbatshev halunnut sanella muiden maiden kommunistisille puolueille miten toimia, kävi selväksi. Kolmas ero oli käsittelytyyli. Vaikka Kiinasta puhuttiin vielä muista kommunistisista maista erillisenä (suhteiden katsottiin parantuneen), muista kommunistisista maista puhuttiin puheessa ilmeisesti yksittäisenä ryppäänä, mikä toimi erona edellisiin johtajiin. Nämä olivat aina käsitelleet maat yksitellen.¹³⁶ Tämän voi nähdä jälkikäteen oireellisena sille, ettei Gorbatshevilla ollut varsinaista politiikkaa muiden kommunististen maiden ulkopolitiikan suhteen.¹³⁷

Lähes samaan aikaan lähetettiin suurlähetystöstä ulkoministeriöön raportti otsikolla ”Gorbatshevin maailmankuva”. Kyseinen raportti päättyi toteamukseen siitä, miten Gorbatshev tosiasiallisesti ehdotti uutta maailmanlaajuista turvallisuusjärjestelmää. Tämän maailmankuva kuitenkin pilkotaan raportissa pienempiin osiin ja tarkalleen neljään ristiriitaan: sosialististen ja kapitalististen maiden väliseen, kapitalististen maiden sisäiseen, imperialismin ja kehitysmaiden väliseen ja ihmisen ja ympäristön väliseen. Näin ollen Gorbatshevin ajatuksia tulkittiin ilmeisesti tässä suhteessa varsin tarkalla seulalla.¹³⁸ Tästä puheesta ja erityisesti turvallisuusjärjestelmästä lähetettiin vielä erillisiä

¹³⁵ UM:n arkisto, R-sarja 1/1986, RTPS-14, Izvestija Neuvostoliitossa toimivien uskontokuntien ja viranomaisten välisistä suhteista.

¹³⁶ UM:n arkisto, R-sarja 2/1986, RTPS-40, Pääsihteeri Gorbatshevin puheen puoluesuhteita koskeneesta osasta.

¹³⁷ Ks. Taubmann 2017.

¹³⁸ UM:n arkisto, R-sarja 2/1986, Gorbatshevin maailmankuva.

raportteja ulkoministeriöön. Turvallisuusjärjestelmässä oli kyse samaan aikaan prosessissa olleista SDI- ja INF-neuvotteluista, joita luonnollisesti tässä suhteessa käytiin läpi myös NKP:n sisällä. Ilmeisesti suurin uutinen puheessa oli, että Neuvostoliitto olisi valmis jonkinlaiseen valvontaan.¹³⁹ Lienee myös syytä mainita, että ennen kyseistä puhetta, oli suurlähetystöstä lähetetty jo suppeaan jakeluun raportti, jossa ennakoitiin muutoksia Neuvostoliiton diplomaattikunnan organisoinnissa. Näin ulkopoliittikkaa seurattiin tarkasti tältäkin kannalta.¹⁴⁰

Ilmeisesti samassa puheessa Gorbatshev oli käsitellyt ulkopoliittikan lisäksi myös taloudellisia, sosiaalisia ja kulttuurillisia kysymyksiä. Merkillepantavaa on tässä suhteessa keskittyminen puheen taloudelliseen osaan, jota arvioitiin peräti 5 sivun verran, kun taas muita osia arvioitiin sivun verran kutakin. Sosiaalipoliittista ja kulttuurillista osiota kuvattiin molempia sanoilla vaatimaton. Mielenkiintoista tämä oli suhteessa tuleviin alkoholipoliittikan muutoksiin ja glasnostiin, josta oli jo nähtävissä viitteitä. Taiteilijoita, erityisesti kirjailijoita kritisoitiin puheessa kritiikin, luovuuden ja tosielämän kertomusten puutteesta. Puhe nähtiinkin tältä osin perinteistä Neuvostoliiton propagandalinjaa yllä pitäväksi, mitä se toki olikin. Muutos propagandan suunnassa jäi tässä suhteessa jälkikäteen arvioituna liian vähälle huomiolle raportissa. Kansallisuuskysymysten ristiriidat raportissa kuitenkin mainitaan. Nämä oli todettu myös itse puheessa. Kulttuurillisia piirteitä haluttiin vahvistaa, samalla kun nationalismi kuitenkin haluttiin pitää ”idyllisenä”.

Kuten sanottua, taloutta käsiteltiin raportissa paljon pidemmän kaavan kautta. Suuri osa tästä oli tuttua teemaa, kuten talouden tehostamista ja teknologian päivittämistä. Mukana oli myös raportin kirjoittajallekin paljon mielenkiintoisempia linjauksia, lähinnä vanhojen linjausten konkretisoinnin kautta. Ensinnäkin puheen taloudellisen osuuden katsottiin lopettavan Neuvostoliiton uuden talouslinjan ”polemisoimisen”. Myös suoran henkilöön kohdistuvan kritiikin, sekä työntekijöiden kurin vaatimisen vähyys puheessa otettiin raportissa esiin erityisesti. Itse puheessa mainituista uudistuksista nähtiin tärkeimpinä pankkitoiminnan kehittäminen ja pienimuotoisen osuustoiminnan salliminen. Ohjelma nähtiinkin raportissa jossain määrin länsimaistamisena, siinä määrin

¹³⁹ UM:n arkisto, R-sarja 2/1986, NL:n ehdotus maailmanlaajuiseksi kaikenkattavaksi turvallisuusjärjestelmäksi.

¹⁴⁰ UM:n arkisto, R-sarja 2/1986, RT-169, Muutoksia odotettavissa Neuvostoliiton ulkoministeriossa.

että esiin nostettiin Gorbatshovin itsensä toistama korostus siitä, että sosialismia ei ohjelmalla olla hylkäämässä. Sitä ei kuitenkaan pidetty mullistavana, huolimatta laajoista pyrkimyksistä hallinto-organisaatioiden tehostamiseen ja vanhan talouden jähmettyneisyyden kritisointiin. Nämä teemat olivat toki jo tässä vaiheessa toistuneet Gorbatshovin puheissa muutenkin. Kuitenkin kysyntä asetettiin tuotannon mittariksi nyt, mitä ilmeisemmin, ensimmäistä kertaa julkisesti.¹⁴¹ Tämän ei voi katsoa olleen enää kovin andropovilaista.

Puheesta lähetettiin vielä lisäraportti, jossa käsiteltiin NKP:n tilaa ja puolue toiminnan kehittämistä. Raportissa arvioitiin Gorbatshovin käsitys puolueen tilasta kriittiseksi ja tuotiin esiin tämän uudistushalu. Puheessa nostettiin lähinnä esiin se, miten tämä oli kritisoinut ja kehdunut eri alueellisia puolueorganisaatioita sen mukaan, miten nämä olivat kehittäneet ja uudistaneet toimintaansa itsekritiikin pohjalta, sekä demokratisoineet järjestöään. Tässä vaiheessa kehuja saivat esimerkiksi Viron ja Latvian paikallisjärjestöt, ja risuja taas Kirgisian ja Uzbekistanin järjestöt. Jälkimmäisissä olikin ilmeisesti tässä vaiheessa jo nationalismiin liittyviä ongelmia.¹⁴²

Erityisesti julkisen kritiikin lisääntymisen merkiksi oli jo aiemmin helmikuussa 1986 todettu Gorbatshovin ranskalaiselle l'Humanité-lehdelle antaman haastattelun julkaisu myös Neuvostoliitossa. Kyseessä siis oli alun perinkin kommunistinen lehti. Perusteluna avoimuuden lisääntymiselle Neuvostoliitossa käytetään haastattelun läntistä teemavalintaa, jossa Gorbatshov vastaa kysymyksiin muun muassa työllisyydestä, jonoista Neuvostoliitossa, Stalinin perinnön purkamisesta sekä juutalaisvainoista. Mitään sisällöllisesti uutta haastattelussa ei kuitenkaan ulkoministeriölle raportin mielestä ollut.¹⁴³

Helmi- ja maaliskuussa 1986 tuli öljyn hintaan liittyen Moskovasta parikin eri raporttia. Näissä käsiteltiin romahdusta hieman syvemmin, joskin mitä ilmeisemmin siihen oli lehdistössä reagoitu pienellä viiveellä. Nyt romahdus nähtiin Neuvostoliiton lehdistössä

¹⁴¹ UM:n arkisto, R-sarja 2/1986, RTPS-38, Pääsihteeri Gorbatshovin katsauksen 27. puoluekokoukselle talous-, sosiaali- ja kulttuuripoliittinen osa.

¹⁴² UM:n arkisto, R-sarja 2/1986, RTPS-36, Gorbatshov NKP:n tilasta ja puolue toiminnan kehittämistavoitteista.

¹⁴³ UM:n arkisto, R-sarja 2/1986, RTPS-32, Pääsihteeri Gorbatshovin l'Humanité-lehdelle myöntämä haastattelu.

suurten öljymonopoliin kiusantekona OPEC:ille, joka oli yrittänyt tuotantoa pienentämällä pitää hintaa ylhäällä. Tämä puolestaan nähtiin suurten länsimaisten öljymonopoliin imperialismina, jonka kohteena todetaan olevan OPEC:in 13 kehitysmaan riippumaton kartelli. Lisäksi raporteissa on odotuksia öljyn hinnan kehityksestä, jotka olivat jälkikäteen katsottuna varsin optimistisia: hinnan odotettiin palaavan reilusti takaisin ylöspäin, joskin alemmas romahdusta edeltäneestä hinnasta. Tilanne nähtiin lehdistössä jatkumona 1970-luvun öljykriiseille.¹⁴⁴ Huhtikuussa 1986 tuli öljyn hinnan uutisesta lisää raportteja. Vaikka lehdissä ei sinällään mitään uutta asiasta ollutkaan, tehtiin yhdessä raportissa nyt huomio, ettei öljyn hinnan vaikutuksista Neuvostoliiton ulkomaankauppaan ollut vielääkään mainittu mitään.¹⁴⁵

Raportit NKP:n 27. puoluekokouksesta kiihtyivät maaliskuussa. Näiden lisäksi alkoi myös tulla raportteja hallintouudistuksista erityisesti tietojenkäsittely- ja informaatiotekniikan valtionkomitean perustamisesta, sekä polttoaine- ja energia-alan toimiston perustamisesta ministerineuvoston yhteyteen. Näitä ei raporteissa sen enempää analysoitu, vaan niistä annettiin pelkästään faktatiedot.¹⁴⁶ Itse puoluekokouksen puheista tehtiin pitkälti samansuuntaisia analyyssejä. Nämä tiivistettiin varsin hyvin raportissa, joka otsikoitiin nimellä ”NKP:n 27. puoluekokous: puolue palauttaa uskottavuuttaan”. Kokousta pidettiin merkinä Gorbatshovin taitavista viestintätaidoista ja se palautti uskottavuutta puolueeseen. Ideologiassa katsottiin olevan dynaamisuutta, mutta myös konservatismia peruskysymyksissä. Talousasioista ei enää kerrottu paljoa uutta, vaan tehtiin vain analyysi, jonka mukaan kyseessä olivat samankaltaiset uudistukset, mitä Hrushtshov oli aikanaan yrittänyt. Sosiaalipolitiikka nähtiin talouspolitiikan jatkeena, etenkin alkoholikysymyksessä. Kulttuuripolitiikka taas nähtiin jo edellä ilmi käyneellä tavalla vanhan jatkumona. Puolue nähtiin yhtenäisenä, muttei kuitenkaan täysin. Lisäksi leniniläisen hengen luonti nähtiin erona edeltäjiin.¹⁴⁷ Vaikka vertaus Hrushtshoviin ei olekaan tuulesta temmattu, on nostettava esiin, miten Gorbatshovin politiikkaa arvioitiin jälleen suhteessa menneisyyteen tulevaisuuden sijaan.

¹⁴⁴ UM:n arkisto, R-sarja 2/1986 & 3/1986, KRTPS-27, KRTPS-26 & KRT-334.

¹⁴⁵ UM:n arkisto, R-sarja 4/1986, Öljyn hintakriisi Neuvostoliiton lehdistössä.

¹⁴⁶ UM:n arkisto, R-sarja 3/1986, Neuvostoliiton keskushallintouudistus; uuden tietojenkäsittely- ja informaatiotekniikan valtionkomitean perustaminen & UM:n arkisto, R-sarja 3/1986, RT-295, Neuvostoliiton keskushallintouudistus: ministerineuvoston yhteyteen uusi polttoaine- ja energia-alan toimisto.

¹⁴⁷ UM:n arkisto, R-sarja 3/1986, R-126, NKP:n 27. puoluekokous: puolue palauttaa uskottavuuttaan & UM:n arkisto, R-sarja 3/1986, RTPS-44, NKP:n 27. puoluekokous; talous-, sosiaali- ja kulttuuripolitiikka puoluekokouspuheenvuoroissa.

Puoluekokouksessa valittiin myös uusi keskuskomitea. Nämä henkilöstömuutokset käytiin erillisessä raportissa hyvin tarkasti läpi. Tämän työn kannalta oleellista oli se, että komitean jäsenistön nuoreminen huomattiin. Pääasiassa raportti oli kuitenkin suoraviivaista nimien mainitsemista, mitä tuli keskeisiin virkoihin. Mainittakoon, että raportissa myös todettiin, että lehdistössä tapahtui yllättävän vähän muutoksia, etenkin ennakkohuhuihin nähden. Esimerkiksi Izvestija-lehden johtoon oli raportoitu tyytymättömyyttä puoluejohdon puolelta. Myös diplomaatikunnan muutoksia käytiin läpi, samoin kuin eri paikoille valittujen henkilöiden puoluejäsenyyksiä. Myös sotilaiden osuudesta tehtiin analyysi. Lyhyiden voimasuhdespekulaatioiden lisäksi mitään sen syväluotaavampaa analyysia ei tästä raportista kuitenkaan löytynyt.¹⁴⁸ Samaa sarjaa noudatti myös raportti puoluekokousta seuraamassa olleista ulkomaalaisista delegaatioista. Koko asian mainittiin olevan vailla yllätyksiä, mutta esiin nostettiin se, että Suomesta oli kutsuttu ensimmäistä kertaa SKP:n lisäksi SDP:n ja Keskustan delegaatiot. Samoin kiinnitettiin huomiota, että muutamista maista, joissa kommunistiset puolueet olivat hajonneet, oli kutsuttu molemmat puolueet.¹⁴⁹

NKP:n 27. puoluekokouksen tarkasta seurannasta kielii, että lähes kaikesta siihen liittyvistä asioista raportoitiin kaksi kertaa. Pääasiassa nämä olivat esimerkiksi henkilövaihdoksiin liittyviä tarkempia nimilistoja, joissa oli usein mukana syntymäaika ja -osavaltio. Se, ettei kaikkia eläkeiässä olleita keskuskomitean jäseniä korvattu, todettiin myös. Myös päätöslauselmasta ja esimerkiksi pääministeri Ryzhkovin puheesta tehtiin erilliset raportit. Näissä ei varsinaisesti ollut mitään, mitä edellä ei olisi jo mainittu. Päätöslauselman yhteydessä todettiin, että puoluekuria oli kasvatettava ja toimintaa tehostettava. Kuripolitiikka kehittyi entisestään kokouksen jälkeen, kun huhtikuussa julkaistiin oikeustieteen tohtorin A. M. Jakovlevin kirjoitus, jossa muun muassa huonolaatuisten metallituotteiden liikkeelle laittaminen tuomittiin talousrikollisuutena, josta luonnollisesti raportoitiin suurlähetystöstä¹⁵⁰. Samoin oli lisättävä itsekritiikkiä. Merkittävimmäksi anniksi ulkoministeriölle vaikutti kokouksesta jääneen uudet

¹⁴⁸ UM:n arkisto, R-sarja 3/1986, NKP:n 27. puoluekokous; uusi keskuskomitea.

¹⁴⁹ UM:n arkisto, R-sarja 3/1986, NKP:n 27. puoluekokous; ulkomaisista valtuuskunnista ja niiden kokoonpanoista.

¹⁵⁰ UM:n arkisto, R-sarja 4/1986, RTPS-84, Taloudellinen rikollisuus Neuvostoliitossa; tiedeakatemian valtiollisen ja oikeudellisen instituutin jaostopäällikkö ja oikeustieteen tohtori Jakovlevin näkemys.

ulkopoliittiset linjaukset aseistariisunnasta.¹⁵¹ Kulttuuripolitiikka jäi kokouksessa vielä sen verran auki, että suurlähetystöstä kirjoitettiin huhtikuussa tästä viisisivuinen raportti. Raportin teemana olivat muutospainet: henkilövaihdoksia oli muuallakin, kuten kulttuurialoilla, tapahtunut runsaasti, mutta vielä oli liian aikaista vetää pitkälle meneviä johtopäätöksiä pysyvästä politiikan muutoksesta. Muutospainet olivat kuitenkin avautuneen lehdistön myötä suuret.¹⁵² Tämän voi nähdä oireellisena jo kirjallisuuskappaleessa puhutusta Gorbatshovin politiikan poukkoilevuudesta.

Ryzhkovin puheessa taloudesta taas oli menty vain hieman enemmän yksityiskohtiin jo edellä mainittuun Gorbatshovin puheeseen verrattuna. Menneisyyden jähmeys niin talouden kuin yhteiskunnankin kohdalla tuomittiin. Samalla luotiin taloudellisia suuntaviivoja vuoteen 2000 asti. Nämäkin olivat lähinnä kuriin kohdistuvia ja tehostuutta ja hävikkiä vähentämään pyrkiviä tavoitteita. Lisäksi mainittiin tavoitteita uusien teknologioiden käyttöönotosta, sekä kulutustavaroiden lisäämisestä. Tulevaisuuden kohtaan puhuttiin enemmän konkreettisista tavoitteista, kuin konkreettisista toimista. Toisin sanoen raportissa käytiin läpi eri alojen odotettuja kasvuprosentteja. Tässä suhteessa mielenkiintoisempaa olivatkin puheessa mainitut toteutuneet luvut, joita käytiin läpi varsin paljon läpi edeltävän viisivuotiskauden osalta. Maataloustuotannon kasvu oli jäänyt kaudella kuuteen prosenttiin, kun sen piti olla 12–14 % vuodessa. Teollisuustuotannon kasvu puolestaan oli jäänyt kahteenkymmeneen prosenttiin tavoitellun 26–28 prosentin sijaan. Kansantulon kasvun tavoite oli ollut 18–20 %, mutta kasvu oli koko viisivuotiskauden osalta jäänyt 17 prosenttiin. Tulevat tavoitteet viisivuotiskaudelle vuosittaiskasvussa olivat: kansantulo 3,5–4 %, teollisuustuotanto 3,9–4,4 %, maatalous 2,7–3,0 % ja vähittäiskauppamyynnin osalta 3,4–4,0 %. Teknologian ja investointien puolella puhuttiin paikoin paljon kunnianhimoisemmista tavoitteista, esimerkiksi robotiikan parissa.¹⁵³ Tavoitteet hyväksyttiin kesäkuussa.¹⁵⁴ Näiden lukujen paikkaansa pitävyyttä on vaikea verrata, sillä vaikka tilastoja aiheesta olisikin saatavilla, toimi sosialistinen talous varsin omalla

¹⁵¹ UM:n arkisto, R-sarja 3/1986: RTPS-41/RTPS-36; NKP:n 27. puoluekokous: puolueen uudet johtoelimet; NKP:n 27. puoluekokous: uusi keskuskomitea; NKP:n 27. puoluekokous, puolueen uudet johtoelimet; NKP:n puoluekokous 25.2.-6.3.86 (arvioita puoluekokouksesta);

¹⁵² UM:n arkisto, R-sarja 4/1986, Neuvostoliiton kulttuuripolitiikka toistaiseksi entisellään; Jevtushenkon esiintymiset oireilevat muutospainetta.

¹⁵³ UM:n arkisto, R-sarja 6/1986, krt-712, neuvostoliiton talouden viisivuotissuunnitelman 1986-90 hyväksyminen korkeimman neuvoston istunnossa paaministeri n.i.ryzhkovin alustuksen mukaan.

¹⁵⁴ UM:n arkisto, R-sarja 3/1986, NKP:n 27. puoluekokous: talouskehityksen suuntaviivat vuoteen 2000.

logiikallaan. Mikään lähde ei kuitenkaan anna ymmärtää, että nämä luvut eivät voisi pitää paikkaansa.¹⁵⁵

5.2 Tshernobylista ja puoluekokouksen jälkipyykistä

Tshernobylin ydinvoimalaonnettomuudesta lähetettiin Moskovan suurlähetystöstä 30.4.1986, klo 10:35 päivätty tiedonanto. Tässä referoitiin SNTL:n ministerineuvoston tiedonantoa, jossa kerrottiin yhdessä neljästä Tshernobylin reaktorihuoneista tapahtuneesta onnettomuudesta; räjähdyksestä. Tässä kerrottiin kuolleen kaksi ihmistä, ja muiden reaktoreiden olleen kunnossa ja toistaiseksi käyttöreservinä, mutta suljettuina. Lisäksi kerrottiin onnettomuuskomission perustamisesta. Myös radioaktiiviset päästöt mainittiin, mutta näitä mainittiin tapahtuneen ”jossakin määrin”. Säteilytilannetta mainittiin seurattavan jatkuvasti ja loukkaantuneita autettavan. Lähellä olleen kylän ja kolmen viereisen asutuskeskusten asukkaiden kerrottiin olleen evakuoitu.¹⁵⁶

Kuten aikaisemman tutkimuksen kappaleessa käsiteltiin, ei Neuvostoliiton korkein johto ollut ydinonnettomuuden satuttua kärryillä siitä, miten vakava tilanne oikeasti oli. Suomen Moskovan suurlähetystön raportti koko suhteellisessa kepeydessään kuvastaa tätä asiaa. Huomattavaa on, että raportti on kirjattu kirjoitetuksi neljä päivää tapahtuneen onnettomuuden jälkeen.¹⁵⁷ Kuten William Taubmanin kirjoittamasta Gorbatshevinkin elämäkerrasta saattoi oppia, oli tämä merkittävä käännekohta koko Neuvostoliiton tulevaisuuden kohdalla. Ennen maan ydinteknologia oli ollut maan suurin ylpeilyn aihe. Nyt siinäkin oli jotain vikaa, kuten niin monessa muussa asiassa Neuvostoliitossa. Alkoi muutos politiikassa, jonka vaikutukset ulottuivat paljon pelkkää ydinenergia- ja ydinasepolitiikkaa laajemmalle.¹⁵⁸

Tshernobylin ydinonnettomuuden yhteiskunnallisista vaikutuksista lähetettiin 24.6. suurlähettiläs Aarno Karhilon allekirjoittama raportti. Jos vertaa tätä raporttia siihen, mitä Mihail Gorbatshev on aiheesta myöhemmin sanonut, on helppo todeta, että

¹⁵⁵ Ks. Westad 2017, 367-368; Koivisto 2017, 281-289; Taubman 2017.

¹⁵⁶ UM:n arkisto, R-sarja 4/1986, Tshernobylin ydinvoimala-onnettomuus: SNTL:n ministerineuvoston tiedonanto.

¹⁵⁷ UM:n arkisto, R-sarja 5/1986, Paasihteeri Gorbatshevinkin puhe; 14.5.86 ydinenergia yhteistyö ja ydinasekoemoratorio.

¹⁵⁸ Taubman 2017, 240-251.

onnettomuuden psykologisia vaikutuksia neuvostoyhteiskuntaan, ja tätä kautta myöskin Neuvostoliiton politiikkaan on raportissa rankasti aliarvioitu. Raportin etusivulle koostetussa tiivistelmässä kirjoitettiin näin:

Tshernobylin onnettomuudella oli myös kansainvälispoliittisia vaikutuksia. Uskottavuus lännessä kärsi. Puolustautuessaan Moskova teki pakosta hyveen selittämällä, että ydinase on siviilienergiaa paljon vaarallisempi. Sisäpoliittisia spekulatioita, mutta tarmokas jälkihoito lienee vain vahvistanut pääsihteerin asemaa. Tosin johdon uskottavuus on voinut maassa hieman kolhiintua, mutta asian merkitys neuvostoyhteiskunnassa vähäinen, etenkin kun sitä on pyritty tehokkaasti korjaamaan. Pois siirrettyjä ihmisiä puolisen miljoonaa yhteensä. Seuraamuksista taloudelle. Aatteellisen tason vaikutuksista.¹⁵⁹

Raportin analyysissä nimenomaan aatteellisen tason analyysi pääsi suurinta muutosta lähimmäksi. Seurauskenttää kuvailtiin vaikeasti kuvattavaksi. Raportti keskittyi tässä suhteessa analysoimaan neuvostoliittolaisen sankarikuvan mahdollista muutosta, toisen maailmansodan veteraanien sukupolvien hiljalleen kuollessa pois. Tämä perustui televisiossa olleisiin lukuisiin uutisiin sankarillisista pelastushenkilöistä. Raportissa onnettomuus rinnastettiin jälkihoidoltaan vuonna 1983 tapahtuneeseen korealaisen reitiltään eksyneen matkustajakoneen alas ampumiseen, tiedotuksen puuttumisen takia. Tiedotuksen pohjalta poliittinen arvio oli, että neuvostoliittolainen yleisö, jonka länsimaisiin erilaiset odotukset tässä suhteessa kyllä otettiin huomioon, merkitsisi glasnostin epäonnistumista kansalaisten silmissä. Osaltaan tähän arvioon taisi vaikuttaa, että ukrainalainen paikallisjohtaja, jonka poistumista oli ennakoitu, sai vielä pitää paikkansa. Tässä suhteessa arvio siitä, ketä Neuvostoliiton korkeimmassa johdossa pidettiin syyppäänä onnettomuuteen, oli mitä ilmeisemmin myöskin väärä. Täten ei oikeastaan ollenkaan arvioitu, että onnettomuus voisi vaikuttaa muuhun kuin Neuvostoliiton ulkopoliittikkaan, etenkin kun talouspoliittiset vaikutuksetkin arvioitiin vähäisiksi. Täten Gorbatshovin selostama psykologinen shokki koko neuvostoyhteiskunnalle aliarvioitiin raskaasti. Samalla on todettava, että tässä vaiheessa kaikkia onnettomuuden vaikutuksia ei vielä varmaankaan etenkään suurlähetystössä tiedetty. Pääsihteerin tunnepohjaisen reaktion vaikutusten arvioiminen ei myöskään varsinaisesti kuulu suurlähetystön pätehtäviin.

¹⁵⁹ UM:n arkisto, R-sarja 6/1986, R-275, Tshernobyl. Eräistä yhteiskunnallisia vaikutuksia.

Puoluekokouksen jälkipyykkiä nähtiin vielä kesäkuussa, kun Pravda-lehti päätyi kirjoittamaan kannustuspuheen puoluekomiteoille ja ministeriöille kriittiseen keskusteluun. Raportissa asiasta ei tehty sen kummempaa analyysia, mutta lehdessä kritisoitiin tahoja, jotka vaikuttivat luulevan, että kritiikin tuli loppua puoluekokouksen loputtua. Erillistä kritiikkiä saivat vielä tahot, jotka kävivät vastaiskuun saamansa kritiikin takia, esimerkiksi ”erään puolueen aluepiirikomitean 1. sihteeri”, joka oli antanut hävittää kokonaisen paikallislehden painoksen. Kiitosta taas saivat esimerkiksi eräät öljyteollisuuden tahot, jotka olivat ottaneet esitetyn kritiikin vastaan mukisematta. Koko lehtijutun ja siten myös raportin voi tulkita glasnostin jatkamisen välineeksi.¹⁶⁰

Samoihin aikoihin raportoitiin myös Gorbatshovin NKP:n keskuskomitean täysistunnolle pitämästä puheesta liittyen Neuvostoliiton talouteen. Siinä käytiin läpi lähinnä tarkempia suunnitelmia seuraavalle viisivuotiskaudelle, esimerkiksi investointien lisäämiseksi. Teollisuustuotannon todettiin käynnissä olleen vuoden aikana kasvaneen 5,7 % ja puunjalostusteollisuuden parantaneen, mutta öljyteollisuuden todettiin olevan edelleen ongelmissa. Puhe oli jonkinlainen kannustus ja kritisointipuhe, jossa ehdotettiin muutamien osin uusia toimia, kun taas toisin osin kannustettiin toimimaan paremmin. Samalla kehoitettiin kuitenkin malttiin, sillä monen vuoden ongelmia ei ratkaistu muutamassa kuukaudessa. Myös osavaltioita kehoitettiin tai kritisoitiin kokonaisuudessaan uudistusahkeruuden mukaan.¹⁶¹

Sana glasnost on alkanut jo tähänkin raportointikatsaukseen ilmaantua toistuvasti. Tässä vaiheessa se oli alkanut myös esiintyä jo suurlähetystön raporttien lainauksissakin. Kesäkuun 6. päivä glasnostista lähetettiin suurlähettiläs Karhilon allekirjoittama erityisraportti, jossa käytiin läpi, miten tämä politiikka oli edennyt. Glasnost määriteltiin tässä raportissa kuvauksella ”avoin ja julkinen suhtautuminen ongelmiin puolueen määrittelemissä puitteissa ja sen valvonnassa”. Tämän voinee todeta olevan varsin hyvä määritelmä, suhteessa siihen miten Gorbatshov ja muu Neuvostojohto asian tässä vaiheessa näkivät. Raportissa käytiin myös läpi tämän politiikan etenemistä. Ensimmäisen kerran Gorbatshovin kerrottiin käyttäneen termiä ensimmäisen kerran

¹⁶⁰ UM:n arkisto, R-sarja 6/1986, RTPS-93, Pravda patistaa puoluekomiteoita ja ministeriöitä kriittiseen lehdistökeskusteluun.

¹⁶¹ UM:n arkisto, R-sarja 6/1986, Paasihteeri Gorbatshovin puhe NKP:n keskuskomitean täysistunnossa 16.6.86: talouspolitiikka.

julkisesti jo maaliskuussa 1985. Glasnostia oli myös rummutettu saman vuoden syksyllä puoluekokousta edeltäneellä kierroksella. Siitä miten sen käyttö oli edennyt lehdistössä, mainittiin esimerkkejä, joita tässäkin kappaleessa on jo tullut vaivihkaa esiin. Raportin tärkeintä antia oli kuitenkin johtopäätelmä glasnostin todellisesta luonteesta, joka onkin varsin osuva:

Selvää on joka tapauksessa, että peräänkuulutettu ”glasnost” ei merkitse avautumista länsimaisessa mielessä, vaan nimenomaan demokraattisen sentralismin muodostamassa kehyksessä. Kysymys ei siten ainoastaan ole johtoportaiden toiminnan osittaisesta ”avaamisesta” kansalaisille. Vähintään yhtä tärkeitä osaa esittänee johtoportaiden tiedonsaannin – ja siten valvonnan – parantamisen tarve perustasoon nähden.¹⁶²

Oireena uuden politiikan hauraudesta nähtiin heinäkuussa 1986 Moskovan kaupunkikomitean täysistunnon tapahtumat. Moskovan kaupunkikomitean todettiin edustavan NKP:n 19 miljoonasta jäsenestä 1,12 miljoonaa. Kokous nähtiin poikkeuksellisen kahdesta syystä: näitä olivat Moskovan viisivuotissuunnitelman hyväksyminen, sekä tärkeämpänä Moskovan puoluejohtajan Boris Jeltsinin puhe, jossa kritiikkiä vakiintunutta puolue-eliittiä kohtaan lauottiin poikkeuksellisen railakkaasti. Puhe oli glasnostin hengessä toteutettu nimi lehteen -tyylillä: uudistumisessa epäonnistuneet ja onnistuneet saivat kovimmalla mahdollisella kielellä henkilökohtaista palautetta, jota siis myös julkaistiin Moskovskaja Pravda -lehdessä.¹⁶³

Samassa kuussa tuli myös Karhilon allekirjoittama raportti, jossa käytiin läpi sotilasasioita muutama kuukausi puoluekokouksen jälkeen. Raportissa tehtiin varsin odotettu johtopäätös, jonka mukaan ounasteltiin pyrkimystä varojen säästöön konventionaalisen sodankäynnin aloilla, mutta samalla odotettiin voimakasta panostusta uuden aseistuksen tutkimukseen, vastapainona USA:n SDI-ohjelmalle. Raportissa käytiin läpi myös puolustusministerien nimityksiä ja todettiin, että paikkaa tulee tulevaisuudessakin pitämään sotilas. Pääministeri Ryzhkovin ja pääsihteeri Gorbatshevoin puheita käytiin myös läpi, ja näiden pohjalta todettiin, että retoriikka oli keskittynyt puolustuksesta puhumaan. Raportissa toistettiin, että jo puoluekokouksessa kuultua retoriikkaa siitä, että Neuvostoliitto tulee pitämään yllä riittävän suurta armeijaa puolustautumiseen, nostettiin esiin. Samalla armeijan tilanne nostettiin esiin suhteissa

¹⁶² UM:n arkisto, R-sarja 6/1986, ”Glasnost”-kampanja eli valvottu avoimuus.

¹⁶³ UM:n arkisto, R-sarja 7/1986, Moskovan kaupunkikomitean täysistunto 20.-22.7.1986.

kansainvälisten aserajoitusneuvotteluiden ilmapiiriin, sekä siihen, että länsimaiden, etenkin USA:n puolustusvoimat käytännössä myös määrittelevät Neuvostoliiton asevoimien suuruuden tarvetta. Samoin sitä määrittäväksi tekijäksi nähtiin muiden itäblokin maiden mielipideilmasto.¹⁶⁴

Neuvostoliiton julkaistua lukuja sen ulkomaankaupasta vuodelta 1985, löytyi R-sarjan elokuun 1986 kansioista myös analyysi tästä kaupasta, joka sisälsi vertauksen Suomen ja Neuvostoliiton kaupasta suhteessa näihin lukuihin. Tämän työn kannalta oleellista on Neuvostoliiton koko ulkomaankaupan tilanne, ja osin analyysi Suomen ja Neuvostoliiton kaupan tilasta. Analyysissä todetaan Neuvostoliiton viennin pienentyneen 2,3 %, vaikka koko ulkomaankauppa kasvoi n. 1,3 %. Vienti läntisiin teollisuusmaihiin pieneni peräti 13 %, mikä laitetaan analyysissä raakaöljyn ja öljytuotteiden viennin arvon pienenemisellä. Tämä johtui aikaisemmin työssä mainitusta öljyn hinnan kansainvälisestä hintakehityksestä, joka oli leikannut näiden tuotteiden arvoa kymmenen prosenttia. Suomen ja Neuvostoliiton välisessä kaupassa arvioitiin liikkuvan enemmän korkeamman jalostusasteen ja teknologian tuotteita, kuin Neuvostoliiton kaupassa länsimaihin.¹⁶⁵ Öljyn hintakehityksestä on todettava, että asiaa koskevat raportit aiheesta olivat, suhteessa niiden neuvostotaloudelle tuhoisaan vaikutukseen, verrattain optimistisia. Raporteista saa kuvan, että pahimman notkahduksen jälkeen hintojen odotettiin palaavan takaisin historialliselle tasolle. Tämä oli ja on edelleenkin pelkkään toivoon nojaavan perustelun takia ongelmallinen ajatusmalli.

Asiakirjassa ei sen enempää otettu kantaa ulkomaankaupan suuntaan. Sen sijaan uskottiin, että tuotannollisen yhteistyön lisääntyessä odotettiin, että Suomen asema tulee jatkossakin olemaan vahva. Huoli sen sijaan esitetään johtoaseman menetyksessä kahdessa kategoriassa tevanake-tuotteissa, trikoissa Japanille ja Kengissä Itävallalle. Tevanake siis tarkoitti tekstiili- ja vaateteollisuuden tuotteita, sekä kenkiä. Näitä tuotteita käytettiin esimerkkinä siitä, että johtoasema ei ole itsestään selvä, vaan että ”kilpailukyvyyn säilyttäminen tai parantaminen on kiristyneessä markkinatilanteessa entistäkin tärkeämpää”. Tämän pidemmälle ajatusta ei viety. Syyskuulle oli kuitenkin merkitty toinen raportti, joka varsinaiselta aiheeltaan käsitteli Jugoslavian ja Neuvostoliiton välistä clearing-kauppaa. Kauppa oli jäämässä vuoden 1986 Jugoslavian

¹⁶⁴ UM:n arkisto, R-sarja 7/1986, Sotilasasia NKP:n XXVII puoluekokouksen jälkeen.

¹⁶⁵ UM:n arkisto, R-sarja 8/1986, KR-350 Neuvostoliiton ulkomaankauppa vuonna 1985.

viennin osalta peräti miljardin ylijäämäiseksi. Tämä johtui nimenomaan öljyn hinnan laskusta, ja tältä osin saatavia siirrettiin Suomen ja Jugoslavian välisiin clearing-saldoihin.¹⁶⁶

Samassa kuussa tuli myös raportti, jossa kerrottiin suomalais-neuvostoliittolaisen talouskomission neuvostoliittolaispuolen pääsihteerin Kondratjevin ehdotuksesta aloittaa joint ventures -yrityksiä maiden väliseltä pohjalta. Kyseessä oli varsin yksityiskohtainen esitys, jossa ehdotettiin muun muassa Neuvostoliiton järjestelmään sovitettua yritysrakennetta, sekä omistussuhteita, joissa tekninen osasto olisi ollut suomalaisten johdossa, mutta koko projekti neuvostoliittolaisen johdossa. Tämä kaupankäyntitapa oli paraikaa käsittelyssä politbyroossa. Yritys ei olisi ollut valtiollisen suunnittelukomitean gosplanin alainen. Raportissa ei otettu kantaa ehdotukseen sen enempää, tuotiin vain ehdotus perille. Siinä ei myöskään analysoitu miten kannattavaa toiminta olisi suomalaisille. Joint ventures -yritykset olisivat korvanneet olemassa olleet kompensatiohankkeet.¹⁶⁷ Syyskuussa ulkomaankauppaministeri Jermu Laine matkustikin Moskovaan, ystävällisesti kieltäytymään tässä vaiheessa kunniasta.¹⁶⁸

Lokakuussa asiasta lähetettiin uusi, niin ikään ministerineuvos Oinosen allekirjoittama raportti. Tässä kohtaa joint ventures -neuvottelut olivat monessa suhteessa edenneet, mutta mikään länsitaho ei ollut allekirjoittanut sopimusta. Koko hankkeelle ei vielä tässä vaiheessa ollut lainsäädäntöä, ja oireellista koko sekavuudelle oli, että Neuvostoliiton taholta kehoitettiin olemaan asiasta yhteydessä peräti viiteen eri ministeriöön. Samalla raportissa huomioitiin, miten neuvottelujen neuvostoliittolainen osapuoli oli lähestynyt asiassa eri maita eri tavalla. Suomen osalta mainittiin, että Neuvostoliitosta oli oltu suoraan yhteydessä noin 50 suomalaisyritykseen. Samalla arvioitiin koko hankkeen todellista luonnetta, joka oli lähempänä leasing-sopimusten luonnetta. Suurta taloudellista hyötyä ei raportissa länsimaisille yrityksille tästä nähty. Sen sijaan arvioitiin koko asian tärkeimmäksi tavoitteeksi oppia tuntemaan kumppaniosapuolen tapoja.¹⁶⁹

¹⁶⁶ UM:n arkisto, R-sarja 9/1986, KR-378. Neuvostoliiton ja Jugoslavian välinen kauppa.

¹⁶⁷ UM:n arkisto, R-sarja 8/1986, KR-834, Joint ventures Neuvostoliitossa.

¹⁶⁸ UM:n arkisto, R-sarja 9/1986, KR-373, Ulkomaankauppaministeri Jermu Laineen ja GKES:n 1. varapuheenjohtaja Katschanovin tapaaminen Moskovassa 10.9.1986.

¹⁶⁹ UM:n arkisto, R-sarja 10/1986, KR-428, Joint venture Neuvostoliitossa.

Kolmas raportti asiasta lähetettiin marraskuun loppupuolella. Tunnelmaa hankkeen ja koko Neuvostoliiton kehityksen ympärillä kuvaa osuvasti raportissa ollut lause: ”Suuri varovaisuus ja odotushenki on tämänhetkisel­le tilanteelle leimaa antavaa.” Tässä vaiheessa joint ventures -yritysten nähtiin olevan tosiallisesti kompensatiokauppaa. Kuten raportissa kirjoitetaan: ”otsikointina olisi kuitenkin yhteisyritys, mikä kuvaa sitä painoa, joka edes nimellisten yhteisyritysten aikaansaamiselle tällä hetkellä annetaan Neuvostoliitossa.” Hankkeen tarkoituksiksi arvioitiin tässä tapauksessa ensisijaisesti saada neuvostotaloudelle länsivaluuttoja, sekä toissijaiseksi kohottaa maan teknologista tasoa. Näin voi sanoa, että hankkeen tarkoituksista oltiin varsin hyvin kärryillä.¹⁷⁰ Vielä aivan vuoden viimeisinä päivinä saatiin asiasta neljäs raportti, kun lainsäädäntö oli hyväksytty. Tässä analyysissä ei sinällään nähty vaikutusten länsimaihin kohdistuneessa osassa mitään uutta, mutta lainsäädännön ensisijaisena tavoitteena nähtiin nyt sosialististen maiden taloudellisen integraation edistäminen, niiden teknologisen kehityksen edesauttaminen ja ”Neuvostoliiton vientiperustan laajentaminen”.¹⁷¹

5.3 Ihmisoikeuspolitiikasta, nationalismista ja ensimmäisistä konkreettisista talousuudistuksista

Elokuussa 1986 saapui ulkoministeriöön suurlähetystöstä vihdoinkin vahvistus, että kevättalvella NKP:n puoluekokouksessa tehdyt päätökset sosiaalisten ja taloudellisten toimien osalta aktivoidaan. Vihdoinkin, sillä raportissa todetaan päätöksen olleen jo kauan odotettu. Raportin mukaan päätöksissä ei sinällään ollut mitään uutta puoluekokouksessa päätettyihin asioihin. Muutama kohta kuitenkin nostettiin erikseen esiin, kuten Moskovan alueen kokeilu, joissa työpaikoista saatiin päättää paikallisemmalla tasolla. Myös se, että liikkumavaraa budjetteihin liittyvissä päätöksissä palautettiin neuvostotasolle, joskin puolueen edustajan valvonnassa, nostettiin esiin.¹⁷²

Seuraavassa kuussa Moskovan suurlähetystö lähetti varsin laajan historiaan luotaavan katsauksen Neuvostoliiton ihmisoikeuspolitiikasta. Se lähti liikkeelle ajatuksesta, että

¹⁷⁰ UM:n arkisto, R-sarja 11/1986, KRT-494, KRT-428 ja KR-834, Joint venture Neuvostoliitossa.

¹⁷¹ UM:n arkisto, R-sarja 12/1986, KRV-555, KRT:t 428 ja 494, KR 834, Joint venture -lainsäädäntö Neuvostoliitossa.

¹⁷² UM:n arkisto, R-sarja 8/1986, RTPS-112, Neuvostojen sosiaalisten ja taloudellisten toimintojen aktivointi 27. puoluekokouksen päätöksen mukaisesti.

Neuvostoliitossa ihmisoikeuskysymykset olivat aina olleet ensisijaisesti ulkopoliittinen ongelma. Ihmisoikeusongelmiin liittyvä ulkopoliittikka taas nähtiin passiivisena, sillä se nähtiin lähinnä ongelmien ratkaisuna. Tätä ”passiivista, vahinkoja rajoittavaa ihmisoikeuspolitiikkaa” nähtiin harjoitettavan neljällä eri tavalla:

1. Kansainvälinen ihmisoikeustematiikka oli tasapainotettu tuomalla keskusteluun sosiaalisia kysymyksiä, joista länttä oli helppo syyttää.
2. Omiin argumentteihin tartuttiin nopeasti ja joustavasti, kun Neuvostoliittoa ihmisoikeusasioista arvosteltiin.
3. Länsisuhteiden kannalta oleellisissa tai suuren julkisuusarvon omaavissa tapahtumissa oltiin valmiita nopeisiin myönnytyksiin oman edun ajamiseksi.
4. Yksi keskeisimmistä kulmakivistä Neuvostoliiton ulkopoliitikassa oli puuttumattomuus toisten valtioiden sisäisiin asioihin (lue: ihmisoikeusasioissa).

Tätä taustaa vasten ei ollut yllättävää, että Gorbatshovin myötä lisääntynyt avoimuus myös ihmisoikeusasioissa nähtiin jo itsessään radikaalina muutoksena Neuvostoliiton historialliseen linjaan. Esimerkkeiksi tästä nostettiin lehdistökirjoittelun lisäksi muun muassa Gorbatshovin puhe ETY:n 10-vuotisjuhlissa, sekä aloitteellisuus seuraavan vuoden tapaamisessa Ranskan presidentin tapaamisessa. Lisäksi Neuvostoliitto oli käyttänyt ihmisoikeusasioita taitavasti hyödykseen Bernin tapaamisessa Yhdysvaltoja kohtaan. Muutenkin Gorbatshov oli koti- ja ulkomaassa ollut poikkeuksellisen avoin ihmisoikeus- ja humanitaarisista kysymyksistä. Toisaalta esiin tuotiin myös se, ettei esimerkiksi Neuvostoliiton juutalaisten maastamuutolle ollut vieläkään annettu lupaa, vaikka asiasta oltiin huhuttu jo pitkään. Mitään erityisen konkreettisia tekoja maan tilanteen parantamiseksi ei myöskään ollut nähty. Kuitenkin jo se, että retoriikassa, lehdistön avoimuudessa ja ulkopoliitikassa oli nähty näin suuria muutoksia, nähtiin radikaalina etenkin verrattuna historiaan.¹⁷³

Hieman uusia toimintatapoja esitteleviä raporteja tuli lisääkin. Lokakuussa Suomen Moskovan suurlähetystö teki raportin Neuvostoliitossa julkaistusta lainsäädännön uudistamissuunnitelmasta. Uudistukset oli tarkoitus tehdä vuosina 1986–1990. Tämä suunnitelma nähtiin merkityksellisenä nimenomaan siksi, ettei tällaisia ennakkojulkistuksia lainsäädännön suhteen ollut aikaisemmin Neuvostoliitossa nähty.

¹⁷³ UM:n arkisto, R-sarja 9/1986, R-386, Neuvostoliiton ihmisoikeuspolitiikka Gorbatshovin kaudella: jatkuvuutta vai muutosta?.

Ainoaksi esimerkiksi mainittiin vuoden 1977 suunnitelma, miten lainsäädäntö saatettaisiin maan perustuslakia vastaavaksi. Suunniteltu lakipaketti arvioitiin yhteiskunnallisesti kattavaksi, sen ulottuessa poliittisesta järjestelmästä ja hallinnosta talouden kautta tieteeseen, kulttuuriin ja luonnonsuojeluun. Lisäksi käytiin läpi uudistukset, jotka oli tarkoitus säätää vielä saman vuoden aikana. Näihin kuului tärkeimpinä lait sosialistisista yrityksistä, valtion hankintaorganisaatioista, lehdistöstä ja tiedotuksesta, sekä hintajärjestelmän uudistamisesta.¹⁷⁴ Tähän liittyen tehtiin samassa kuussa raportti osuustoiminnan sallimisesta, uudistuksen pääpiirteiden ja lehdistökatsauksen muodossa. Osuustoiminta oli tässä suhteessa varsin pienimuotoiseksi suunniteltua osuuskuntien jäsenmäärien rajautuessa 5 ja 50 hengen välille. Lisäksi verotus voiton suhteen oli kasvava neljän ensimmäisen vuoden aikana kymmenestä kolmeenkymmeneenviiteen prosenttiin. Osuuskuntauudistus nivoutui yhteen valtion hankintaelimen Gosnabin uudistukseen.¹⁷⁵

Kommunistisen politiikan propagandakulttuurin hieman huvittavanakin sivujuonteena on, että suurlähetystö teki myös raportointia lokakuun vallankumousjuhlan – tässä tapauksessa 69. sellaisen – yhteydessä lehdistössä julkaistuista iskulauseista. Iskulauseiden määrä, joka oli 50, oli noussut edellisen vuoden neljästäkymmenestäneljästä. Niiden katsottiin noudattavan samaa kaavaa, mutta sisäpoliittiset iskulauseet olivat hieman lisääntyneet. Poliittisille tuulille ominaisesti suuri osa näistä koski taloudellista kehitystä. Andropovilais-gorbatshovilainen kuripolitiikka näkyi raportin mukaan tässä vaiheessa vielä vahvasti iskulauseissa.¹⁷⁶

Lokakuussa tuli myös arvio vuoden alkupuoliskolta julkaistuista Neuvostoliiton ulkomaankaupan luvuista. Tässä vaiheessa kaupan tasapainon arvioitiin olevan ”hämmästyttävän hyvä, jos sitä vertaa edellisen vuoden alijäämään”. Vientialijäämä oli tässä vaiheessa vuotta 74 miljoonaa (SUR), kun kauppaa oli käyty 66 miljardia. Edellisenä vuonna alijäämä tässä vaiheessa oli ollut 2 miljardia. Vientiä oli lisätty sosialistisiin maihin ja erityisesti SEV-alueelle, ja tuontia oli vähennetty kehitysmaista ja läntisistä teollisuusmaista. Tätä kaikkea arvioitiin öljyn kansainvälisen hintakehityksen

¹⁷⁴ UM:n arkisto, R-sarja 10/1986, Neuvostoliiton lainsäädännön uudistamissuunnitelma vuosiksi 1986-1990.

¹⁷⁵ UM:n arkisto, R-sarja 10/1986, KRTPS-152, Osuustoimintayritysten toiminnan uusia linjoja; haastattelu Literaturnaja Gazetassa.

¹⁷⁶ UM:n arkisto, R-sarja 10/1986, RT-429, Lokakuun vallankumouksen 69-vuotispäivän iskulauseet.

kontekstissa, joka haitat Neuvostoliitolle toki tässä vaiheessa jo tunnistettiin vakavammiksi. Tämä arvioitiin ensimmäiseksi kerraksi, kun kyseiset vaikutukset kunnolla näkyivät maan ulkomaankaupassa. Koko kaupan arvo laski tässä vaiheessa 4,2 miljardia Neuvostoliiton ruplaa. Suomen osalta todettiin, että tuonti Neuvostoliittoon oli supistunut 26 % ja vienti 17 %. Tässä vaiheessa Neuvostoliiton vaje Suomelle oli jo 300 miljoonaa ruplaa. Näihin lukuihin liittyen huomautettiin, että neljä maata selvisi tässä vaiheessa Suomea pienemmin supistumisoin viennissään.¹⁷⁷

Alkuvuonna 1986 pidetyssä NKP:n 27. puoluekokouksessa oli myös päätetty perustaa naisten neuvostoja, tavoitteenaan parantaa naisten tasa-arvoa monissa yhteiskunnallisissa asioissa. Marraskuussa 1986 julkaistiin näille neuvostoille säännöt. Pyrkimys oli, että neuvostot toimivat naistenasian ajajina monissa eri organisaatioissa, osallistuen näiden toimintaan ja tuoden näin ilmi naisten näkökulman. Naisten näkökulma oli näin tarkoitus tuoda esiin aina lainsäädäntötyöstä ammattiyhdistyksiin ja työpaikoille. Samalla näiden neuvostojen toimintatavoitteisiin kuului ammattikoulutuksen kehittäminen. Myös moraalisen kasvatuksen tuli kuulua neuvostojen toimintaan. Organisaatiolle valittiin edustajia asutusalueelta aina Neuvostonaisten komiteaan asti, joka toimi tämän järjestöpyramidin huipulla. Samalla neuvostoilla oli oikeus järjestää muun muassa urheilu- ja koulutustoimintaa, opintomatkoja, sekä olla mukana lähes kaikessa sosiaalipolitiikkaa, sekä naisia koskevissa kysymyksissä.¹⁷⁸ Mielenkiintoista 2020-luvun pohjoismaisesta näkövinkkelistä on luonnollisesti se, että rajaus oli tehty nimenomaan sosiaalipolitiikkaan. Taloutta ei mainittu mitenkään. Näitä rajoituksia ei myöskään erityisemmin huomioitu raportissa mitenkään, minkä voi nähdä osittain oireelliseksi ajanjaksolle.

Marraskuussa 1986 tehtiin myös lehdistökatsaus Neuvostoliiton uutisointiin vuonna 1956 tapahtuneesta Unkarin kansannoususta sen 30-vuotispäivänä. Lehtijutut täydensivät toinen toisiaan, mikä luonnollisesti kertoo koordinoinnista. Siinä ei luonnollisestikaan ollut tässä vaiheessa neuvostouutisointia seuraaville mitään uutta. Lehdistössä kansannousu pistettiin Unkarin Sosialistisen Työväenpuolueen (USTP) politiikkaan pitkällä ajalla tekemien virheiden piikkiin. Täten kansan ei lehdistössä katsottu nousseen sosialismia, vaan vain vääränlaista sosialismia vastaan. Samalla syiksi mainitaan, ettei

¹⁷⁷ UM:n arkisto, R-sarja 10/1986, Neuvostoliiton ulkomaankauppa vuoden alkupuoliskolla.

¹⁷⁸ UM:n arkisto, R-sarja 11/1986, Neuvostoliiton naisten neuvostoille säännöt.

demokratia ollut Unkarissa ehtinyt fasismin jälkeen juurtua kunnolla, mikä aiheutti ongelmia samalla, kun ulkomaiset imperialistiset voimat puuttuivat maan tilanteeseen. Tämän takia Unkarin sisäisiin asioihin oli puututtava ja sosialistiset voimat yhdistettävä. Näin nousi esiin opetus, että puolueen johtava rooli oli turvattava, samoin kuin ideologinen kasvatustyö.¹⁷⁹

SNTL:n korkein neuvosto kokoontui istuntoon marraskuun 1986 loppupuolella. Tämän istunnon perinteisen roolin kuvattiin raportissa olevan lähinnä seuraavan vuoden talousasioiden ja budjetin käsittelyä. Poliittista keskustelua ei yleensä ollut, vaan se osuus oli hoidettu maan johtohenkilöiden puheiden toimesta jo ennen kokousta. Kyseisessä kokouksessa ei myöskään raportissa nähty olleen yhtään mitään erikoista. Tämä todettiin myös siinä kontekstissa, että ilmeisesti lehdistössä väitettiin yleiskeskustelun kokouksessa olleen poikkeuksellisen vilkasta. Itse keskustelu noudatti jo tuttuja teemoja: tehostamista, laadunvalvontaa, teknologista kehitystä ja pienimuotoisen yksityisyrittämisen sallimista. Itse taloudelliset tavoitteetkin olivat lähes täysin samat, kun mitä jo aiemmin oli päätetty. Mielenkiintoisinta antia raportissa taas olivat siinä esitellyt talousluvut vuoden 1986 kymmenen ensimmäisen kuukauden osalta. Vuoden 1986 tuottavuuskasvun todettiin tässä vaiheessa olleen 4,8 % ja teollisuustuotannon kasvun olleen 5,1 %.¹⁸⁰

Raporttia lukiessa voikin todeta, että jos sortuisi analysoimaan Neuvostoliiton talouden tuolloista tilaa pelkästään ulkoministeriön raporteissa ilmenneiden lukujen valossa, tilannehan olisi näyttänyt varsin ruusuiselta. Etenkin kun Ligatshovkin oli aiemmin samassa kuussa todennut puheessaan viljasadon nousseen 210 miljoonaan tonniin, jossa oli peräti 30 miljoonaa tonnia lisäystä edelliseen vuoteen.¹⁸¹ Samoja lukuja pyöritettiin myös katsauksessa Neuvostoliiton keskeisiin sisä- ja ulkopoliittisiin lokakuun 1986 tapahtumiin. On todettava, että Neuvostoliiton nähtiin olevan paljon aktiivisempia ulkopoliitiikan saralla. Toki tähän vaikutti tuore Reykjavikin Gorbatshovin ja Reaganin välinen kokous, joka nostettiin kaiken ulkopoliittisen aktiivisuuden listauksessa raportissa luonnollisesti tärkeimmäksi.¹⁸²

¹⁷⁹ UM:n arkisto, R-sarja 10/1986, Unkarin kansannousu Neuvostoliiton lehdistössä.

¹⁸⁰ UM:n arkisto, R-sarja 11/1986, SNTL:n korkeimman neuvoston istunto 17.-19.11.1986; pääpuheet.

¹⁸¹ UM:n arkisto, R-sarja 11/1986 Ligatshovin puhe lokakuun vallankumouksen juhlaistunnossa 6.11.1986.

¹⁸² UM:n arkisto, R-sarja 11/1986, Katsaus Neuvostoliiton keskeisimpiin sisä- ja ulkopoliittisiin tapahtumiin lokakuussa 1986.

Aiemmin marraskuussa oli lähetetty suurlähettiläs Aarno Karhilon allekirjoittama raportti kulttuurielämän valjastamisesta Gorbatshovin uudistuksiin. Raportti on joissain suhteissa hieman merkillinen, joskin asialliselta sisällöltään aivan totta. Merkillisyys johti juurensa siitä, että raportti oli kirjoitettu muutoksen ja uudistuksen näkökulmasta. Samalla se oli kuitenkin sidottu jo tässä vaiheessa Tshernobylin onnettomuuden myötä maan johdossa vanhentuneeseen andropovilaisuuteen, varoen samalla ennustamasta mitään. Merkille pantavaa on myös, että tämä on tämän työn kirjoittajan havainnon mukaan yksi ensimmäisistä raporteista, joissa mainittiin suoraan perestroika. Raportissa käydään hyvin yksityiskohtaisella tavalla läpi muutoksia kulttuuriyhteisöissä, erityisesti teatteriyhteisöissä mutta kuten yleensäkin Karhilon raporteissa, oli yhteiskunnallinen analyysi paljon mielenkiintoisempi osa, mistä on hyvä esimerkki seuraava lainaus:

Katsoisin jopa, että nyt rupeaa käytännössä näkymään se, mitä Jurij Andropov tarkoitti kirjoittaessa kautensa alussa kolme vuotta sitten, että ”meidän tulee voida katsoa omaa historiaamme silmiin”. Tästä voi kyllä vielä seurata monia piinallisia kokemuksia. Mutta nykyjohto saattaa katsoa, että kansakunta on siihenkin kyllin kypsä ja kyllin vahva. Jos prosessi jatkuu, niin se tulee tapahtumaan verkalleen ja vaiheittain.¹⁸³

Tämän ennustuksen voi katsoa jälkikäteen olleen hyvin oikeassa ja hyvin väärässä samaan aikaan.

Kyseinen raportti loppui toteamukseen, että suurin osa kulttuurielämästä oli täysin samoilla urilla kuin ennenkin. Sitä edelsi kuitenkin erittäin osuvaa analyysia kulttuurielämän muutoksen todellisesta roolista. Kyseessä katsottiin olevan valtionjohdon pyrkimys ”vapauttaa intellektuaalista dynamiikkaa aikaisemmasta pysähtyneisyydestä. Se pyritään ohjaamaan kansalaisten aktivoiminnin palvelukseen.”¹⁸⁴ Tämän voi katsoa olleen varsin osuva kuvaus siitä, mitä Neuvostoliitossa oli tapahtumassa, vaikka raportissa vedettiin lopulta niin sanotusti käsijarru päälle pitkälle menevien johtopäätösten tekemisestä. Kuitenkin oleellisia asioita kuten se, että aiemmin kiellettyjen tekstien sensuuria oli joidenkin kirjoittajien kohdalta alettu nyt purkaa, oli nyt selvästi huomioitu.

¹⁸³ UM:n arkisto, R-sarja 11/1986, Kulttuurin tehtävä uudistusten palveluksessa.

¹⁸⁴ UM:n arkisto, R-sarja 11/1986, Kulttuurin tehtävä uudistusten palveluksessa.

10.12. vietettiin kansainvälistä ihmisoikeuksien päivää. Neuvostoliitossa päivää vietettiin siitä tehdyn raportin mukaan ilmeisesti hieman rennommin kuin aiemmin. Tällä kertaa toisinajattelijat olivat saaneet pitää hiljaisen mielenilmauksensa verraten rauhassa miliisiltä. Samalla kuitenkin nuorisoliitto oli järjestänyt oman, vielä suurellisemman juhlaansa vieressä. Neuvostoliiton muuttunut suhde humanitaarisiin kysymyksiin nousi myös esiin. Aihe oli ollut käsittelyssä lehdistössä pitkin vuotta. Nyt myös valtio piti entistä enemmän erikoistapahtumia päivän johdosta. Samalla mainittiin Neuvostoliiton Wienin ETYK-konferenssissa nostama idea humanitaarisia asioita käsittelevän konferenssin järjestämisestä Moskovassa.¹⁸⁵

Vuoden 1986 viimeisinä päivinä tuli suurlähetystöstä jälleen kuukausittainen raportti Neuvostoliiton sisä- ja ulkopoliitikan tärkeimmistä asioista. Tällä kertaa suurimman huomion sai sisäpoliittiset tapahtumat, nimittäin Kazakstanin levottomuudet. Tässä vaiheessa yllätystä oli aiheuttanut erityisesti se, miten avoimesti aiheesta Neuvostoliiton sisällä uutisoitiin. Alma-Atan mielenosoitukset nousivat, kun paikallinen johtaja korvattiin tämän eläköidyttyä venäläisellä. Toisin sanoen mielenosoitukset sytytti nationalismi. Samalla tapahtumat kytkeytyivät Neuvostoliiton kuri- ja tehopoliittikkaan, sillä tarkoitus oli kitkeä Kazakstanin hallinnossa pahasti rehottanutta korruptiota. Tilannetta yritettiin raportin mukaan hoitaa sekä kepillä että porkkanalla. Toisaalta koitettiin kitkeä nationalistisia tunteenilmauksia, toisaalta taas puhdistettiin puoluekoneistoa. Muita esille nostettuja sisäpoliittisia tapahtumia olivat esimerkiksi Brezhnevin perinnön kritisointi, kun tämän syntymästä tuli kuluneeksi 80 vuotta, sekä vastavapautetun akateemikon Andrei Saharovin haastattelu.¹⁸⁶

Kazakstanin tilanteesta oli toki uutisoitu jo edellisen kuun kuukausiraportissa, mutta tämä oli ennen yllä mainittuja opiskelijoiden mielenilmauksia. Marraskuun raportista voi myös mainita, että tuolloin oli julkaistu jo edellä käytyjä talouslukuja. Samalla oli uutisoitu siitä, miten seuraava vuosi tulisi olemaan ensimmäinen kunnan vuosi, kun talousuudistukset alkavat näkymään ja tuottamaan hedelmää. Tähän asti kaiken kerrottiin olleen vain kokeilua. Samalla uutisoitiin muun muassa SEV:in jäsenmaiden allekirjoittamasta teknistä ja teknologista yhteistyötä tiivistävästä sopimuksesta, sekä

¹⁸⁵ UM:n arkisto, R-sarja 12/1986, Ihmisoikeuksien päivän vietto Neuvostoliitossa.

¹⁸⁶ UM:n arkisto, R-sarja 12/1986, Katsaus Neuvostoliiton keskeisiin sisä- ja ulkopoliittisiin tapahtumiin ajalla 1.-28.12.1986.

Delhin julistuksesta. Näissä raporteissa käytiin tyypillisesti läpi kaikki mahdolliset valtiovierailut ja kannanotot.¹⁸⁷

Joulukuussa 1986 oli Pravdassa myös uutisoitu Neuvostoliitossa valmisteilla olleesta laista, joka olisi koskenut sosialistisia yrityksiä ja yhdistyksiä. Suurlähetystön raportissa todettiin lain valmistelun olevan luonnollinen jatkumo Neuvostoliiton taloudelliselle uudistusprosessille. Itse uutinen oli koskenut lähinnä sitä, että lain valmistelua jatketaan. Samalla esiin oli nostettu jo tuttu työn tuottavuuden teema. Ulkomaisesta näkökulmasta lain arvioitiin täyttävän yrityslainsäädännön tyhjiön, minkä pitäisi auttaa ulkomaisten yhteisyritysten perustamisessa.¹⁸⁸

Kun katsotaan yleisemmin vuoden 1986 raportointia, pyöri se vuoden alussa hyvin pitkälti NKP:n 27. puoluekokouksen ympärillä. Kokouksen raportoitiin tehneen paljon päätöksiä, mutta vähän konkreettisia tekoja. Kokouksen nimityksiin kiinnitettiin paljon huomiota. Kuitenkin tässä vaiheessa tehtiin lopulta varsin muuttumattomina pysyneet linjaukset Neuvostoliiton seuraavan viisivuotiskauden tavoitteista. Raporteista välittyneet talousluvut Neuvostoliitossa olivat tässä suhteessa ristiriitaiset: toisaalta öljyn kansainvälinen hinnanlasku tuotti ongelmia Neuvostoliiton viennille, kun taas maan taloudesta loppuvuonna saadut luvut osoittivat noin 4 % talouskasvua, sekä tehostumista monilla aloilla. Näitä lukuja analysoitiin vähän, mutta ulkomaankaupan kohdalla niiden ei voi sanoa saaneen niiden merkityksen arvoista huomiota.

Tässä vaiheessa raporteissa alettiin etenkin ulkopoliittisten linjanvetojen kohdalla nähdä Gorbatshovin omaa linjaa. Pikkuhiljaa tämä alkoi näkyä myös sisäpolitiikassa, mutta meni vielä pitkälle seuraavaan vuoteen, ennen kuin uudistusten toteutumisesta oltiin suurlähetystössä raporttien perusteella täysin varmoja. Tässä vaiheessa Gorbatshovin ei kuitenkaan katsottu enää pelkästään olevan andropovilainen, joskin kuri ja tehokkuus korostuivat talousuudistusten raportoinnissa yhä taustavoimina. Myös puolustusvoimiin liittyviä nimityksiä seurattiin tarkasti.

¹⁸⁷ UM:n arkisto, R-sarja 12/1986, RPS-180, Katsaus Neuvostoliiton keskeisimpiin sisä- ja ulkopoliittisiin tapahtumiin marraskuussa 1986.

¹⁸⁸ UM:n arkisto, R-sarja 12/1986, KR-523, Neuvostoliitossa valmisteilla oleva laki sosialistisesta yrityksestä ja yhdistyksestä.

Paljon huomiota herätti myös Tshernobylin ydinonnettomuus. Mielenkiintoista tässä suhteessa oli, että Neuvostoliiton kaltaisessa maassa johdolle onnettomuudesta tulleella kasvojen menetyksellä ei arveltu olevan merkitystä. Onnettomuuden jälkihoidon arveltiin lopulta ehkä lisäävän Gorbatshovin valtaa, mikä osaltaan pitää paikkaansa. Raportoinnissa kuitenkin aliarvioitiin rankasti psykologinen isku, joka onnettomuudella Neuvostoliiton johdolle ja kansalle oli. Samalla aliarvioitiin myös taloudellinen ja poliittinen vaikutus, jotka Taubmanin kirjoittaman Gorbatshovin elämäkerran mukaan olivat Neuvostoliitolle huomattavat.

6. Vuosi 1987 Suomen Moskovan suurlähetystön silmin

6.1 Vuoden ensimmäisestä plenumista ja perestroikan vääjäämättömyydestä

Vuoden 1987 tammikuussa Gorbatshov kävi tutustumismatkalla Baltian maissa, Virossa ja Latviassa. Raportissa siteerattiin Gorbatshovin puheita, joissa oli lopulta pahasti pieleen menneet ennusteet talouden elpymisestä. Gorbatshov nimittäin ennusti, että vuosi 1987 ja sitä seuraavat kaksi vuotta tulisivat olemaan Neuvostoliitolle pahimmat, ennen kun talous saataisiin nousuun. Samalla Gorbatshov oli puheessaan etenkin Viron puoluejohtajien kanssa käymiin keskusteluihin viitaten korostanut jo tuttua mantraansa teknologisesta kehityksestä ja talouden tuottavuudesta. Tässä suhteessa kävi ilmi, että Baltian maat olivat Neuvostojohdon mukaan parhaasta päästä mitä tulee neuvostotasavaltojen taloudenpitoon. Jälkiviisaasta perspektiivistä on helppo nostaa raportista esiin kaksi asiaa: ensinnäkin, että Gorbatshov tarvitsi tiedonkeruumatkan Baltian maihin lähes 2 vuotta valtaan astumisestaan. Toinen on se, että paikallista nationalismia ei raportissa mainittu sanallakaan. On kuitenkin huomautettava, että kyseinen raportti oli avustajan allekirjoittama, eikä sen todennäköisesti siten ollut tarkoituskaan olla syväluotaava analyysi.¹⁸⁹ Tammikuun voi myös todeta olleen varsin hiljainen suurlähetystön raportoinnin suhteen, ainakin siinä määrin mistä arkistomateriaalia oli saatavissa. Tämä on todettava vuoden 1987 kontekstissa, josta ylipäättänsä voi todeta arkistokansioiden jo silmämääräisestikin selvästi paksuuntuneen.

Tammikuun merkittävin sisäpoliittinen tapahtuma Neuvostoliitossa vaikutti olleen ulkoministeriön silmissä NKP:n keskuskomitean kuun lopussa pitämä täysistunto, eli plenum. Raporteista analyyttisin oli suurlähettiläs Karhilon analyysi, jossa hän pisti kokouksen laajempaan yhteiskunnalliseen ja historialliseen kontekstiin. NKP:n edellisvuoden alun puoluekokous oli lähtenyt siitä, että täysistuntoja pidettäisiin jatkossa puolen vuoden välein. Koska kokouksen ennakoitu ajankohta oli ollut jo marraskuussa 1986, oli läntisissä tiedotusvälineissä ilmeisesti vahvistuneet epäilyt siitä, että Gorbatshovin uudistuspolitiikan vastustus oli alkanut vahvistua. Neuvostoliiton

¹⁸⁹ UM:n arkisto, R-sarja 1/1987, RT-128, Pääsihteeri Gorbatshovin vierailu Latviassa ja Eestissä 17.-21.2.1987.

ministerit olivat tahoillaan kiistäneet tämän ja korostaneet viivästyksen johtuvan vain valmisteltavien asioiden monimutkaisuudesta.¹⁹⁰ Tosiasiassa vuoden 1987 kesällä jopa Gorbatshovin lähipiirissä alkoi esiintyä epäilyä talousuudistusten toteutumisesta.¹⁹¹

Raportissa arvioitiin myös, ketkä näitä vastustajia olivat ja missä. Arvioita tehtiin pitkälti tapahtuneiden henkilömuutosten kannalta. Niiden henkilöiden, jotka oli nimitetty tehtäviinsä Gorbatshovin valinnan jälkeen, pidettiin hänen miehinään. Aikaisempien johtajien kausilta jääneiden henkilöiden taas ajateltiin yksinkertaistavasti kääntyneen tässä vaiheessa täysin Gorbatshovin linjan taakse. Suurimpien ristiriitojen foorumiksi arveltiin NKP:n keskuskomitea. Tässä suhteessa Gorbatshovin vallan rajallisuus ja mahdolliset ristiriidat puolueen sisällä aliarvioitiin rajusti, joskin on mainittava, että raportin arvaus vaikutti enemmän hämmentyneeltä pohdinnalta ja keskustelunaloitukselta ulkoministerin kanssa, kuin lopulliseksi syväanalyysiksi tarkoitetulta kommentilta aiheesta. Politbyroossa ja sihteeristössä vastustajia nimittäin arvioitiin olevan vain pari-kolme. Tätä lukiessa on toki muistettava, että myöhemmin on saatu tietää maan johdossa olleen Tshernobylin onnettomuuden jälkeen hetken poikkeuksellisen syvä konsensus. Eripuran siemen oli kuitenkin jälleen kasvamassa jo hyvää vauhtia, mikäli jatkuvan valtataistelun voi katsoa koskaan hiljenneenkään.¹⁹²

Yksi syy yksimielisyyteen taipuneen arvion pohjalla oli se, että vaikka plenumin julkilausumat noudattivat perinteistä sosialistista retoriikkaa, huomioitiin raportissa, että kaikki Gorbatshovin muualla julkisuudessa lausumat tavoitteet sisältyivät näihin julkilausumiin ainakin pääpiirteittäin. Uudistusten tässä vaiheessa varsin verkkaisen tahdin arveltiin johtuvan varomisena vastustajia kohtaan, joiden olemassaolon Gorbatshov siis oli myöntänyt. Gorbatshovin arveltiin kokeilemalla selvittelevän, miten nopeasti uudistuksissa voidaan edetä. Samalla mainittiin ministerien kommentit uudistusten lopullisuudesta: vanhaan ei ollut palaamista, eikä edes ollut mitään mihin palata. Samalla myös plenumin henkilövalintojen katsottiin vievän uudistuksia eteenpäin. Esiin nostettiin myös muutokset Kazakstanin johdossa. Ukrainan johdon muuttamattomuus taas katsottiin vain strategiseksi viivästelyksi. Mihinkään radikaaliin uudistuksiin täysistunnolla ei katsottu ja sanottu olevan valtaa, vaan niitä varten oli

¹⁹⁰ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-89, Gorbatshovi eteni plenumissa: eräitä reunamerkinöjä.

¹⁹¹ Taubman 2017, 342.

¹⁹² Taubman 2017, 240–251.

tarkoitus järjestää erillinen puoluekonferenssi seuraavalle vuodelle. Erillisessä puoluekonferenssissa voitaisiin myös arvioida meneillään olevan viisivuotissuunnitelman toimivuutta sen voimassaolokauden puolivälissä. Tämän raportin osan kantaaottavuutta lisää se, että helmikuun alulta löytyi raportti Neuvostoliiton lehtikirjoituksesta, jossa pelättiin Gorbatshovin uudistusten tyrehtyvän samalla tavalla, kun Hrushtshovin uudistuksille oli käynyt 1950-luvulla.¹⁹³

Raportista paistoi läpi, että nyt Neuvostoliiton uudistuksien odotettiin jo tapahtuvan ja niitä pidettiin vääjäämättömänä. Yksi raportin teemoista olikin se, miten jatkuvasti kaikkialla on näkyvissä pieniä signaaleja uudistumisesta. Tämä teema oli Karhilon raporteissa vahvistunut jo edellisen vuoden edetessä, käsiteltävänä olevan raportin vahvistaessa trendiä. Tähän liittyen myös Gorbatshovin puheiden katsottiin plenumin yhteydessä olleen uudistavia. Temaattisella ja ideologisella tasolla Gorbatshovin analysoitiin rinnastaneen Brezhnevin ja Stalinin aikakaudet. Joskin samassa yhteydessä todettiin, ettei Gorbatshov uskaltanut vielä mainita jälkimmäisen nimeä ääneen. Myös lännessä outona pidetty ristiriita vanhan johdon arvostelun ja puolueen erehtymättömyyden suhteesta nostettiin esiin ja selitettiin. Tässä suhteessa arveltiin neuvostoliittolaisten näkevän puolueen oikeassa olemisen edistävän laajempaa uskoa historialliseen sosialismin oikeutukseen. Täten johdon virheet nähtäisiin enemmän harhaan astuneiden yksilöiden kuin järjestelmän tai puolueen epäonnistumisena.

Gorbatshovin puheen osa, joka keskittyi menneisyyden virheisiin, oli selkeästi ulkoministeriöstä mielenkiintoinen, sillä siihen pureuduttiin vielä toisessa raportissa syvemmin. Kyseessä oli referaatti, johon nostettiin Gorbatshovin kommentit siitä, miten ideologia ei ollut uudistunut, vaan se oli Neuvostoliitossa jäänyt monin paikoin 1930- ja 1940-luvuille. Sosiaalisen kehityksen luomaa ”dynaamisuutta” ei myöskään otettu huomioon ja lisäksi puolueen autoritäärisyys oli tullut itsestäänselvyydeksi. Leniniäkin tulkittiin liian yksipuolisesti. Puheessa oli nostettu esiin asioita, joita puolueen tulisi välttää tai miten sen tulisi muuttua, jotta uudistukset onnistuisivat. Puolueen tuli esimerkiksi välttää liiallista teoriaan kahliutumista tai puolueen liialliseen absolutismiin takertumista. Jähmettyminen ja sen välttäminen mainittiin jälleen. Referoimisen lisäksi raportissa analysoitiin, että Leninin NEP-kauden lausunnotkin kävivät nyt teoreettiseksi

¹⁹³ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-72, Gorbatshovin uudistuspolitiikkaa uhkaavasta tyrehtymisvaarasta: lehtikirjoitus.

pohjaksi poliittiselle keskustelulle. Myös jatkumo Gorbatshovin puheissa, josta välittyi ”pyrkimys palata leniniläisiin alkulähteisiin hakemaan sitä vallankumouksellista voimaa ja henkeä, jota nyt tarvitaan ongelmien voittamiseksi”, nostettiin esiin.¹⁹⁴

Alkuvuodesta 1987 sana perestroika oli alkanut vilahdella yhä enemmän Gorbatshovin puheissa, ja täten myös ulkoministeriön raporteissa. Helmikuun lopussa Gorbatshov puhui Neuvostoliiton ammattiliittojen edustajakokouksessa. Puheessa käsiteltiin paljon demokratisoitumista, ja sen tärkeyttä ihmisten osallistamiselle. Muuten puheessa vilisi jo tuttuja teemoja. Tässä vaiheessa Gorbatshov kuitenkin kritisoi ammattiliittoja liian kovista palkannostovaatimuksista. Samalla hän satoi ulkopoliitiikan ja sisäpolitiikan itselleen tyypillisellä tavalla. Ulkopoliitiikka vaati sisäpoliittista tasonnostoa useilla eri aloilla. Varsinaista analyysia puheesta ei raportoinnin yhteydessä tehty, vaan se vain referoitiin. Tämä toistui koko tutkimuskauden arkistomateriaaleissa usein, joskin monessa merkittävässä tapauksessa analyysi lähetettiin erillisenä sähkeenä.¹⁹⁵

Helmikuun 1987 raportoinnin voi sanoa Neuvostoliiton valtiojärjestelmään suhteutettuna varsin mielenosoituskentäytyinen, olihan näistä kokonaiset kaksi raporttia. Toinen koski Moskovassa riehunutta noin 500 nuoren mielenosoittajajoukkoa, joka oli ”hätyytellyt” erityisesti erilaisilta näyttäviä ihmisiä kaduilla, taistelussaan kurin puolesta ja länsimaisia vaikutteita vastaan.¹⁹⁶ Toinen taas oli lisätietoa jo edellisen vuoden lopulla sattuneista mielenosoituksista Kazakstanin Alma-Atassa. Paikan päällä vierailleiden 12 Moskovan kirjeenvaihtajan todettiin saaneen kirjelmän, jossa tapahtumista kerrottiin lisätietoa. Raportissa kerrottiin 3000 ihmisen osallistuneen mielenosoitukseen aikaisemmin luullun muutaman sadan sijaan. 2 oli kuollut ja 200 joutunut sairaalaan. Lisäksi siinä kerrottiin varsin avoimesti mielenosoitusten johtuneen kazakstanilaisen edustajiston puutteesta osavaltion johdossa.¹⁹⁷ Näitä tietoja ei raportissa analysoitu mitenkään erikseen, mutta ottaen huomioon Neuvostoliiton historiallisen nihkeyden minkään tiedottamisesta, lienee raportti näyttänyt raikkaan avoimelta aikalaisten silmiin.

¹⁹⁴ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-87, NKP:n keskuskomitean täysistunto 27.-28.1.1987: pääsihteeri Gorbatshovin puheen menneitä virheitä koskeva osa.

¹⁹⁵ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, Paasihteeri Gorbatshovin puhe ammattiliittojen edustajakokouksessa 25.2.: tiivistelmä.

¹⁹⁶ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-267, Nuorisomielenosoitus Moskovassa.

¹⁹⁷ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-125, Levottomuudet Alma-Atassa 17.-18.12.1986.

Kansallisuusongelmista kertomiselle oli varmaankin ollut osasyynä Gorbatshovin puhe aiemmin samassa kuussa, kun NKP:n keskuskomitea oli tavannut tiedotusvälineiden edustajia. Gorbatshov määritteli puheessaan varsin tarkasti, millaista kritiikkiä lehdistön tulisi harjoittaa. Erityisesti korostettiin maan historian kohtaamista, ilmeisesti stalinismiin viitaten, sekä kansallisuuskysymysten avoimempaa käsittelyä. Mitä taas kritiikkiin tuli, piti sen olla rakentavaa ja dialoginomaista. Gorbatshov halusi myös käydä dialogia kansan kanssa maan uudesta toimintaohjelmasta, jota tammikuisen plenumin kokousaineisto oli. Pääasiassa Gorbatshov kuitenkin vaikutti olevan tyytyväinen tiedotusvälineisiin glasnostin edistämisestä.¹⁹⁸ Osa tätä dialogia lienee ollut NKP:n tammikuisen täysistunnon pohjalta käydyt lukijareaktiot, joista luonnollisesti myös raportoitiin. Raportissa kirjoitettiin: ”Keskuskomitean kokousta pidetään kirjeissä merkittävänä virstanpylväänä uudelleenrakentamispolitiikan etenemisen kannalta.” Monet lukijat olivat pitäneet kokousta ”historiallisena” ja ”vallankumouksellisena”, vaikka kritiikkiäkin – joskin optimistista sellaista – Pravda oli julkaissut. Erityisesti huomiota oli kerännyt puolueen ulkopuolella olevien ihmisten aseman parantaminen, joka oli kokouksessa noussut esiin.¹⁹⁹

Tammikuussa oli Neuvostoliitossa ilmestynyt Voprosi Historii KPSS -aikakauslehdessä artikkeli Neuvostoliiton luokkaeroista. Artikkelin nähtiin suurlähetysten raportissa vajaa vuosi aiemmin pidetyn NKP:n 27. puoluekokouksen kontekstissa. Siellä luokkaerojen poistumiselle oli otettu aiempaa ”vaatimattomampi” arvio. Oltiin palattu Gorbatshovin johdolla leniniläiseen ajatteluun, jossa luokkaerot poistuvat vasta viimeisenä vaiheena ennen kuin maa on valmis siirtymään sosialismista kommunismiin. Näin, kuten raportissa todettiin, myönnettiin, että maassa oli vielä yhteiskuntaluokkia ja erilaisia eturyhmiä. Samalla todettiin, että näiden asioiden käsittely oli voimistunut sosiaalipoliittisessa keskustelussa, mutta että varsinaista tietoa käytännön politiikasta oli vielä varsin vähän. Filosofian tohtorin A. E. Kruhmalevin asioita erittelevä artikkeli todettiinkin tämän takia varsin ”informatiiviseksi”.²⁰⁰

¹⁹⁸ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-123, NKP:n keskuskomitean ja tiedotusvälineiden edustajien välinen tapaaminen.

¹⁹⁹ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-111, Pravdan lukijoiden reaktioita NKP:n keskuskomitean tammikuiseen täysistuntoon.

²⁰⁰ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-104, Luokkasuhteet Neuvostoliitossa: A.E. Kruhmalevin artikkeli Voprosi Historii KPSS aikakauslehdessä 1/87.

Neuvostoliiton väestö laskettiin artikkelissa kolmeen eri luokkaan: intelligentsiaan, työväenluokkaan ja kolhoositalonpoikiin. Eri luokkien välien todettiin olevan siinä suhteessa hyvät, ettei mitään antagonismia ole. Tämä tuskin oikeasti piti paikkaansa, kun ottaa huomioon, miten Gorbatsšov puhui elämäkerrassaan kolhoosilla olosta lähinnä maaorjuutena, surkeine elinoloineen.²⁰¹ Luonnollisesti tätä ei Neuvostoliitossa voinut julkisesti todeta. Virallisesti antagonismia ei siis ollut, eikä raportissa asiaa sen enempää käsiteltykään. Raportissa kerrattiin kuitenkin tarkasti tulopoliittisia tavoitteita, sekä eri yhteiskuntaluokkien välisiä suhteita. Numeraalisesti erityisesti yksityiskohtaisemmat luvut mainittiin varsin mielenkiintoisiksi, mikä kertonee siitä, että raportin tietoja ei mistään muualta saatu. Artikkelissa 81,7 miljoonaa ihmistä sisältävän työväenluokan todettiin näyttävän sosiaalipolitiikan suunnan. Ruumiillista työtä tekevien määrän teollisuustyössä mainittiin olevan 35 %, rakennusteollisuudessa 56 % ja maataloudessa ”peräti” 70 %. Kolhoositalonpoikien määrä puolestaan oli pudonnut vuosien 1970–1985 välillä 20,5 prosentista 12,1 prosenttiin. Koulutus maalla mainittiin ongelmalliseksi, sillä peräti 26 % maataloudesta elantonsa saaneista eivät olleet käyneet edes peruskoulua loppuun. Puolet heistä myös tekivät sekatoita, eivätkä olleet erikoistuneet mihinkään. Tämä suhteessa ”mekanisaattoreiden” lisääntymiseen nähtiin ongelmallisena.

Intelligentsian määrä oli vuonna 1985 noussut 33,6 miljoonaan. Vähintään keskiasteen tai sitä korkeamman koulutuksen näistä käyneitä oli 28,6 miljoonaa. Tämän luokan motivoiminen nähtiin vakavaksi ongelmaksi, erityisesti insinöörien ja teknikoiden osalta. Näiden kuukausipalkka kun ei ollut teollisuudenkaan alalla – missä ilmeisesti erot olivat suurimmat – kuin 10 % korkeampi kuin työläisillä. Insinöörien palkkausta suunniteltiin artikkelin mukaan parannettavan 25–70 % alkaneella viisivuotiskaudella. Tätä voi pitää varsin merkittävänä linjauksena, oletettavaa kun on, että tämä oli jo virallinen linjaus ylemmältä taholta. Tärkein tehtävä Kruhmalevin mukaan oli kuitenkin työväenluokan ja talonpoikien luokkaerojen pienentäminen. Tämä päti sekä palkkoihin että erityisesti maaseudun palvelujen ja infrastruktuurin parantamiseen. Samalla raportti päättyi kuitenkin ilmeisesti varsin tavaksi neuvostolehdistössä muodostuneen asian toteamiseen: teemaa ei viedä pidemmälle, kuten ei myöskään keskustelunavausta luokka- ja ryhmäeroista.

²⁰¹ Taubman 2017, 7–40.

Yksi esimerkki Neuvostoliiton hitaasti edenneestä demokratisoimispyrkimyksestä oli äänestyskokeilut puolueen sisällä. Näin ajateltiin mitä ilmeisemmin myös suurlähetystössä, kun helmikuussa raportoitiin NKP:n Izhmorskin piirikomitean äänestyskokeilusta, jossa valittiin järjestölle 1. sihteeri. Pravda oli julkaissut kyseisestä kokouksesta artikkelin, mikä alleviivannee muutospyrkimystä entisestään. Raportissa analysoitiin uutista tästä alun alkaen salaisesti pidetystä äänestyksestä. Esiin nostettiin se, miten äänestystä edeltäneessä keskustelussa keskityttiin ehdokkaiden negatiivisiin piirteisiin yhtä lailla hyvien lisäksi. Myös häviäjän kommentti, jossa korostettiin luottamuksen tärkeyttä kontrollille ja vastuuntunnolle huomioitiin. Äänestys järjestettiin ilmeisesti vapaaehtoisesti. Samanlaisia kokeiluja oli tehty jo esimerkiksi nuorisojärjestö Komsomolissa.²⁰²

Talouden puolella osuustoimintaa koskevat säännöt oli nyt saatu valmiiksi. Keskuslehdistö julkaisi SNTL:n ministerineuvoston päätökset niin ikään helmikuussa 1987. Osuustoiminta rajattiin tässä vaiheessa kulutustavaratuotantoon, palvelu- ja ravitsemusliiketoimintaan. Jokaista alaa kohti oli oma päätöksensä. Osuustoimintaan olivat ensisijaisesti oikeutettuja työelämän ulkopuoliset, siis esimerkiksi opiskelijat, eläkeläiset ja kotirouvat. Päätöksen laajempi vaikutus oli, että näin purettiin valtion monopoli ravitsemusliikkeiden saralla. Samoin sellaisia kulutustavaroita, mistä oli puute, sai valmistaa valtion kanssa rinnakkain. Vaikka verotus olikin kovaa, ei valtio puuttunut voitonjakoon tai hintoihin. Tämän tarkempaa analyysia uudistuksesta ei raportissa tehty.²⁰³ Tämän uudistuksen voi kuitenkin katsoa olleen ensimmäinen talousuudistus, joka pienestä merkityksestään huolimatta oli vallitsevan systeemin ideologisessa kontekstissa muutakin kuin kosmeettinen.

Samalla pyrittiin myös uudistamaan valtionyrityksiä. Helmikuussa näiden uudistamisesta tuli lakiluonnos. Siinä työpaikoille pyrittiin johtoon ja keskijohtoon tuomaan salaiset äänestykset. Näin pyrittiin sitouttamaan yritysten johto tekemään työnsä mahdollisimman hyvin. Samalla yrityksille haluttiin tarjota kannustinta nostamalla tuotteiden hintaa, mikäli ne ylätisivät laadussa kansainväliselle standardille. Myös investointien tekemiselle pyrittiin antamaan lisää liikkumavaraa. Samalla yritykset velvoitettiin saamaan paras irti

²⁰² UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-99, Salaiset puoluevaalit: kokeilua.

²⁰³ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-98, Osuustoimintayritysten toimintaperiaatteet ja toimialat: SNTL:n ministerineuvoston päätökset.

työntekijöistään, osana jo hyvin tutuksi käynnyttä kuridiskurssia. Raportissa mielenkiintoisimmaksi osaksi mainittiin se, että nyt käytännössä myös ehdotettiin tarjottavan kansalaisille perusturva. Tässä suhteessa on syytä muistaa Neuvostoliitossa ainakin virallisesti ollut täystyöllisyys. Käytännössä lakiluonnos määräsi yrityksen lopettamiseen liittyvässä prosessissa työntekijän turvasta. Tarkoitus oli antaa työttömäksi jääville kolmen kuukauden palkka yrityksen lopettamisen jälkeen ja uudelleen kouluttaa heidät. Kolmen kuukauden karenssin jälkeen paikalliset neuvostot olivat ”velvoitettu antamaan työttömälle kaikenlaista apua”.²⁰⁴

Kuten saman kuun alussa kirjoitetusta raportista kävi ilmi, Neuvostoliitossa nähtiin olevan käynnissä kolme suurta projektia samaan aikaan. Nämä olivat jo äsken mainittu laki yhteiskunnallisista yrityksistä, ammattiliittojen uusi sääntöluonnos, sekä Komsomolin uusi sääntöluonnos. Raportissa käsiteltiin lisäksi myöskin äsken mainittua työpaikkademokratian uudistamista. Nämä uudistukset ja erityisesti nämä kolme suurta projektia nähtiin merkittäviksi koko Neuvostoliiton vaalikäytännön ja demokratisoimisprosessin kannalta. Tämän takia niitä seurattiinkin niin tiiviisti lehdistön kautta.²⁰⁵ Mitä tulee vaalijärjestelmään, tästä raportoitiin lisää maaliskuun lopulla, kun TASS uutisoi, että Neuvostoliiton paikallisten neuvostojen vaaleissa tultaisiin käyttämään ”useamman ehdokkaan listoja ja useampia edustajapaikkoja käsittäviä vaalipiirejä”. Vaalit oli tarkoitus pitää kesäkuussa ja vaalijärjestelmä otettiin käyttöön tietyillä alueilla, muun muassa Baltian maissa, sekä Armeniassa ja Azerbaidzhanissa. Itse vaaleissa äänestäjä sai pyyhkiä sellaisen ehdokkaan nimen yli, ketä hän ei halunnut valittavan. Lisäksi hän nimetä ehdokkaan, kenet halusi valituksi.²⁰⁶

Osana tieteenkehityksen ja glasnostin henkeä julkaistiin Pravdassa helmikuussa akateemikko Tatjana Zaslavskajan artikkeli ”Uudelleenrakentaminen ja sosiologia”. Tämän työn kannalta mielenkiintoisinta tästä tehdyssä raportissa olivat referaatit, joissa käsitellään tilastollista keskushallintoa. Zaslavskaja peräänkuulutti avoimempaa tilastojulkaisua, sillä alkoholista, rikoksista, huumeista ja itsemurhista, sekä ympäristöasioista ei ollut vuosiin julkaistu tilastoja – edes tutkijoille. Tämän hän näki

²⁰⁴ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-93, Lakiluonnos yhteiskunnallisista yrityksistä.

²⁰⁵ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-91, Järjestö- ja työpaikkademokratian kehitys SNTL:ssä: salaiset vaalit ja päätöksenteko eräissä suunnitelmissa.

²⁰⁶ UM:n arkisto, R-sarja 3/1987, RT-186, Uuden vaalijärjestelmän kokeilu Neuvostoliiton paikallisten neuvostojen vaaleissa: uutistoimisto TASSin uutinen.

yhdessä asenneongelmien kanssa suurimmaksi osaksi yhteiskuntatieteiden, erityisesti sosiologian heikkoon asemaan maassa. Zaslavskajan mukaan tieteenala oli junnannut paikallaan vuosia Neuvostoliitossa. Tämä hänen mukaansa juuri, kun tiedettä tarvittaisi eniten maassa tuhansien valtion uudelleenjärjestelyyn liittyvien toimeenpanopäätösten tueksi. NKP:n 27. puoluekokouksen valitsemaa uutta linjaa Zaslavskaja puolestaan kuvasi tieteen linjaksi. Tämä artikkeli kuvastaa hyvin, miten monisyinen asia glasnost oli ja miten se valtiokoneistossa oli vielä hyvin pahasti kesken.²⁰⁷

Maaliskuun lopussa lähetettiin jälleen suurlähettiläs Karhilon raportti, joka tällä kertaa oli otsikoitu nimellä ”Virtaa perestroika: miten syvää on syvä?”²⁰⁸ Vastausta kysymykseen ei saatu, mutta raportissa sohaistiin useita eri teemoja, viitaten samalla Karhilon keskusteluihin useiden neuvostoliittolaisten kanssa eri tilaisuuksissa. Osa lähteistä oli mainittu nimellä, osa ei. Nimeltä mainitut olivat usein kohtaamisia jossakin virallisemmissä tilaisuuksissa, nimettöminä mainitut ilmeisemmin yksityisempiä keskusteluja. Mitä tuli äsken käsiteltyyn avoimuuteen ja demokratiaan, kertoi suurlähettiläs uusista tuulista Neuvostoliiton tiedotuspolitiikassa. Osana uutta linjausta, jossa diplomaattikuntaa kutsutaan tutustumaan johonkin merkkihenkilöön tai laitokseen, kertoi hän haastattelusta APN-tiedotustoimiston johtajan kanssa. Tämä oli todennut kysymykseen läntisten lehtien lukemisen sallimiseen, ettei uudistuksissa ollut kyse läntisestä demokratiasta, vaan omanlaisesta sosialistisesta demokratiasta. Historiankirjoituksen osalta Karhilo taas ennusti, että asiaan jouduttaisiin palaamaan syksyllä odottavan vallankumouksen 70-vuotisjuhlan lähestyessä.

Mitä tulee eräässä aiemmassa raportissa olleeseen pohdintaan perestroikan vastustuksen vahvuudesta, nosti Karhilo esiin nimettömän puoluelinjan edustajan, joka oli tälle kommentoinut, ettei korkeimmalla tasolla puolueessa ole mitään vastustusta. Keski- ja matalammalla tasolla sitä taas oli, mutta näiden osalta asian todettiin olevan muuttumassa. Tähän liittyen, vaalijärjestelmän kehittämistä ja demokratiasta vahvistamisesta Karhilo kertoi varmistavaa tietoa, että uudistukset todellakin olisivat tulossa lähitulevaisuudessa järjestettävän puoluekonferenssin esityslistalle. Tämän kokouksen, kuten myös seuraavan keskuskomitean täysistunnon ajankohtaa spekuloiitiin. Talouden osalta puolestaan nostettiin esiin kommentit, miten talousuudistusten

²⁰⁷ UM:n arkisto, R-sarja 2/1987, RT-95, Uudelleenrakentaminen ja sosiologia: lehtikirjoitus.

²⁰⁸ UM:n arkisto, R-sarja 3/1987, RT-183, Virtaa perestroika: miten syvää on syvä?

vaikutukset tulisivat näkymään vasta 2–3 vuoden päästä. Tässä vaiheessa alkuvuoden 1987 huonot talousluvut olivat jo suurlähetystön tiedossa, mikä selviää raportista.

Samoihin aikoihin tuli myös arvio Neuvostoliiton uudistuspolitiikan vaikutuksesta armeijalle. Raportissa todettiin jo aiemminkin huomattu tyyliero siihen, miten armeijasta puoluejohdossa puhutaan. Andropov oli halunnut antaa armeijalle kaiken mitä se tarvitsi, Gorbatshov taas puhui tarvittavan puolustuksen ylläpitämisestä. Itse armeijan suhteen ei raportissa odotettu suuria mullistuksia, mutta yhteiskunnan varojen uudelleenallokoinnin odotettiin vaikuttavan esimerkiksi koulutukseen sen lyhentämisenä, sekä laajemmin armeijan toiminnan tehostamisena. Se, että Neuvostotaloudessa tarvittiin varoja kipeästi muualla kuin armeijassa, oli yleisessä tiedossa. Myös jonkin sortin puolueideologian opettamista odotettiin tapahtuvan armeijan henkilökunnan parissa. Osin tähän liittyen nostettiin esiin armeijan johdon rooli suhteessa poliittiseen johtoon. Puolustusministeri Sokolov kun oli vain politbyroon ehdokasjäsen, vaikka tämän edeltäjä oli ollut täysjäsen. Sokolovin ja yleisesikunnan päällikön Ahromejevin todettiin pitäneen matalaa profiilia, joskin jälkimmäisen aktiivisuus Gorbatshovin ja Reaganin Reykjavikin tapaamisen taustalla nostettiin esiin.²⁰⁹

Mitä tulee Neuvostoliiton uudistuksiin, se että meni lähes vuoden 1987 puolelle ennen kuin niiden tapahtumisesta alettiin ulkoministeriössä raporttien mukaan olla varmoja, on osittain ymmärrettävää. Jo glasnostin toteutuminen esimerkiksi ulkopoliitikassa, joka ulkopuolisille oli se näkyvin neuvostopoliitiikan osa-alueista, oli hidasta. Yksi tällainen esimerkki on R-sarjan 3/1987 -kansioista löytynyt kuvaus Ruotsin parlamentin valtuuskunnan Neuvostoliiton vierailusta. Vierailulla valtuuskunta oli keskustellut muun muassa Venäjän tasavallan oikeusministerin kanssa, jonka vastauksia muun muassa juutalaisten maastamuuttoon, perheiden yhdistämiseen ja Afganistanin tilanteeseen kuvattiin termillä ”perinteinen”. Vielä erikseen perään todettiin, ettei tässä suhteessa näkynyt mitään viitteitä glasnostista. Vaikutelmaa lisäsi se, että uutistoimisto TASS raportoi vierailusta parissakin suhteessa virheellisesti. On syytä olettaa, että kun muiden maiden ulkoministeriöiltä ja diplomaattikunnilta saatiin ja kysyttiin tietoja Neuvostoliittoon liittyen, näitä mielipiteitä myös kuunneltiin. Siksi nämä käytännön

²⁰⁹ UM:n arkisto, R-sarja 3/1987, RT-176, Neuvostoliiton uudistuspolitiikka ja armeija.

kokemukset on tärkeää ottaa huomioon, kun arvioidaan millainen kuva Neuvostoliiton muutoksista oikein välittyi.²¹⁰

Kurin ja tehokkuuden korostus neuvostoliittolaisten retoriikasta ei luonnollisesti vieläkään ollut hävinnyt mihinkään. Yksi esimerkki tästä oli Neuvostoliiton ammattiliittojen edustajakokous helmikuun lopussa. Kokous oli siinä mielessä merkityksellinen, että maan ammattiliittojen keskusneuvosto VZSPS (tai oikeammin VTsSPS) käsitti noin 140 miljoonaa jäsentä, eli siis käytännössä kaikki Neuvostoliiton työläiset. Kritiikki järjestön tehottomuudesta, jota siis toistettiin sekä järjestön edustajien, että kokouksessa puhuneen Gorbatschovin toimesta, oli osa tämän retoriikan jatkumoa. Järjestöltä odotettiin parempaa toimintaa teknokraattien edunvalvonnan vastavoimana. Samalla kokouksessa toistettiin sosiaalipoliittiset tavoitteet, joiden oli tarkoitus parantaa työssäkäyvien naisten asemaa, pidentämällä äitiyslomia 1,5 vuoteen synnytyksen jälkeen, sekä 70 päivään ennen synnytystä.²¹¹

6.2 Vuoden toisesta plenumista, Alma-Atan jälkipyykistä ja sisä- ja ulkopoliittikan suhteesta

Huhtikuussa glasnost oli yltänyt jo Neuvostoliiton korkeimpaan oikeuteen. Tämän plenumista julkaistiin tiedote, jossa varsin suoraan myönnettiin ulkopuolisten tahojen puuttuminen oikeuslaitoksen toimintaan. Kokonaisuudessaan raportissa nostettiin korkeimmasta oikeudesta esiin seitsenkohtainen lista. Ulkopuolisten puuttumisen, siis korruption, lisäksi lista sisälsi peräti kaksi kohtaa asuntolainsäädännön noudattamisen seuraamiseen liittyen. Oikeus jätti puuttumatta laittomaan asuntokauppaan, ja lisäksi selvisi, että muuttorajoituksia kierrettiin muun muassa sukulaisten luona asumalla. Samalla esimerkiksi lautamiesjärjestelmä vaikutti varsin huonosti toimivalta, samoin kuin järjestöjen osallistuminen sellaisiin asioihin, joihin näillä oli oikeus osallistua. Lisäksi oikeus jätti tutkimatta paljon rikoksia, jotka tulivat esiin riita-asioiden yhteydessä. Tämä korkeimman oikeuden tapaus on malliesimerkki siitä, miten lehdistöstä saatiin hyödyllistä tietoa Neuvostoliiton yhteiskunnan toimivuudesta. Samalla se laajemmassa

²¹⁰ UM:n arkisto, R-sarja 3/1987, RT-143, Ruotsalaisparlamentaarikot Neuvostoliitossa.

²¹¹ UM:n arkisto, R-sarja 3/1987, RT-270, Neuvostoliittojen ammattiliittojen 18. edustajakokous 24.-28.2.1987.

kontekstissa muodostui osaksi itsekritiikkikampanjaa, jossa myös oikeuslaitos oli saanut osansa kritiikistä.²¹²

Samassa kuussa järjestettiin NKP:n nuorisojärjestön, 40 miljoonaa jäsentä käsittäneen Komsomolin edustajakokous. Gorbatsšov piti kokouksessa puheen, joka oli parissa suhteessa mielenkiintoinen. Puheen hieman tavanomaisempaa linjaa oli edustanut Gorbatsšovın kommentit perestroikan tarpeellisuudesta ja vääjäämättömyydestä. Mielenkiintoisempaa oli, että raportissa todettiin lehdistön nostaneen esiin Gorbatsšovın puheen kohdat, jotka koskivat perestroikan vastustajia ja Afganistanin sotaa. Näistä jälkimmäistä koskevassa osassa Gorbatsšov oli osoittanut kiittollisuutensa ja myötätuntonsa sodassa taistelleille nuorille. Mielenkiintoisempaa kuin nämä kommentit, oli raportin kirjoittajan mukaan se, että siitä ylipäänsä puhuttiin. Afganistanin tapahtumia ei tämän mukaan ollut aiemmin otettu vastaavalla tavalla ja tasolla esiin. Samalla mainittiin Afganistanin sodan liittyvän laajempaan asiakokonaisuuteen, ilmeisesti perestroikaan, mihin liittyi, että Gorbatsšov sai asiasta puhuessaan laajat suosionosoitukset. Mitä taas tulee perestroikan vastustajiin liittyviin kommentteihin, raportin kirjoittaja analysoi seuraavaa: ”Gorbatsšov näyttää kokevan perestroikan vastustajiksi vanhentuneet kulttuuri-, käyttäytymis- ja ajattelunormit. Tässä yhteydessä prosessin toteuttaminen saattanee vaatia entistä voimakkaampaa kääntymistä nuorempien ikäluokkien puoleen”. Tämä on huomionarvoista, kun muistetaan että suurlähettiläs Karhilokin oli jo pariin otteeseen analysoinut, ketkä perestroikaa Neuvostojohdossa oikein vastustivat.²¹³

Mitä tulee uudistusten teoreettiseen pohjaan, lähetettiin tästä kuun puolivälissä kaksiosainen raportti, jossa analysoitiin uusia tuulia tämän asian suhteen. Raportin toisessa osassa nostettiin esiin propagandasta vastanneen Ligatšovın vierailu Moskovan marxilais-leniniläiseen tutkimusinstituuttiin, jolle luvattiin näkyvä rooli uudistusten taustalla. Asiaan oli lehdistössä kommentoinut myös tohtori Burlatski, joka oli uudistusten suuri puolestapuhuja. Artikkelissa kommentoitiin vallankumouksellisia uudistuksia sosialistisessa yhteiskunnassa, joka siis oli uusi käsite. Tämän avulla purettiin sitä, miten perestroikan myötä koko yhteiskunnassa, eikä vain pelkästään hallinto-

²¹² UM:n arkisto, R-sarja 4/1987, RT-228, SNTL:n korkeimman oikeuden plenum: oikeudenmukaisuuden toteutuminen oikeuslaitoksessa.

²¹³ UM:n arkisto, R-sarja 4/1987, RT-221, Komsomolin 20. edustajakokous.

organisaatiossa tulisi tapahtumaan muutoksia. Karhilo ennakoi, että instituutissa tulisi olemaan tulevaisuudessa nuorta verta, ja näin ankkuroimalla uudistukset Leninin ajatteluun ja tämän teorioihin, vahvistettaisiin uudistusten teoreettista pohjaa. Tällä teoriolla myös vahvistettiin kuvaa sosialismin demokraattisuudesta.²¹⁴ Raportin ensimmäinen osa puolestaan oli artikkelin pohjalta keskittynyt yhteiskunnan sisäisen kilpailun terveellisyyteen teknologisen kehityksen pohjana, sekä Leninin teoriaan tästä.²¹⁵

Huhtikuussa raportoitiin myös joulukuussa tapahtuneiden Kazakstanin Alma-Atan levottomuuksien jälkipyykistä, jota oli käyty neuvostolehdistössä. Raportti keskittyi Pravdan artikkeliin, johon oli koottu Kazakstanissa varsin korkea-arvoisten henkilöiden lukijakirjeitä. Näiden pohjalta analysoitiin levottomuuksien luonnetta ja syytä. Artikkelista tehtiin neljä huomiota, jotka selittävät parhaiten itse itsensä:

1. Vastuuseen tapahtumista rakenteelliselta kannalta esitetään Kunajevin johtama, korruptoitu hallinto, joka syrjäytettiin joulukuussa 1986.
2. Itse mellakoiden aiheuttajien joukko katsotaan epäyhtenäiseksi eri piirien edustajiksi. Kansallisille aineksille ei anneta kovinkaan merkittävää osaa tapahtumissa.
3. Mellakoiden ei eksplisiittisesti katsota tapahtuneen Kunajevin tukemiseksi. Myöskään kansalliset ainekset eivät häntä hyväksyneet.
4. Selvästi ilmenee kuitenkin huoli kansallisista aineksista. Tämän vuoksi kansainvälisyyskasvatusta korostetaan tässäkin yhteydessä.

Laajemmassa kontekstissa mainitaan se, miten Alma-Atan tapahtumia seuranneessa keskustelussa arvosteltiin ”ankarasti osavaltion aikaisemman puoluejohdon toimia.”²¹⁶

Vapun lähestyessä analysoi suurlähetystö vapunpäivän iskulauseita. Niiden määrä oli pysynyt varsin samana edellisestä vuodesta. Niiden arvioitiin olevan ”jämäkästi ja entistä kokonaisvaltaisemmin uudistuslinjalla.” Pääpaino oli maan sisäisessä kehityksessä, joskin enemmän muutoksia vaikutti olevan ulkopoliittisissa lauseissa, joista oli muun muassa poistunut kehotus ydinkokeiden kieltämisestä. Tähän vaikutti epäilemättä Neuvostoliiton oman yksipuolisen ydinasemoratorion päättyminen. Moratorio oli kestänyt yli 500 päivää. Sisäpoliittisissa iskulauseissa oli nyt edellisestä vuodesta

²¹⁴ UM:n arkisto, R-sarja 4/1987, RT-211, Perestroikalle muotoillaan uudet teoriakehykset II.

²¹⁵ UM:n arkisto, R-sarja 4/1987, R-210, Perestroikalle muotoillaan uudet teoriakehykset I.

²¹⁶ UM:n arkisto, R-sarja 4/1987, RT-209, Levottomuudet Alma-Atassa.

poiketen korostettu talouden sijaan ”uudistuspolitiikan kokonaisvaltaisuutta”. Myös glasnostin jatkamisen ja kritiikin kehittämisen tärkeyttä korostettiin.²¹⁷

Huhtikuun aikana oli alkanut näkyä lehdistökatsauksissa enemmän ajatuksia siitä, miten perestroika oli vaikeuksissa. Osaltaan tämä näkyi uudistusten vallankumouksellisuuden korostamisena, sekä perestroikan vastustajista puhumisena. Näistä löytyy yllä jo pari esimerkkiä. Samalla kuitenkin myös glasnost kiihtyi ja tämä alkoi näkyä perestroikan ongelmista suoraan puhumisena. Tästä voi nostaa esimerkiksi raportin teatterityöntekijöiden liiton puheenjohtajan kommentit NKP:n keskuskomitean julkaisemassa, politiikkaa teoreettisesti tarkastelevassa Kommunist-lehdessä. Raportti oli nimettykin suoraan ”Neuvostoliiton uudistuspolitiikan vaikeudet: Teatterityöntekijäinliiton puheenjohtajan näkemys”. Itse ongelmiin ei raportissa otettu kantaa, kuten lehdistökatsauksien tyyliin, suurlähettilästä lukuun ottamatta, kuului.²¹⁸ Samalla raportoitiin uutisia, jossa itse lehdistöä kritisoiitiin rajusti. Esimerkkinä näistä voi mainita raportin, jossa mainittiin Gorbatshovin neuvonantajan A. N. Jakovlevin kommentit tapaamisessa tiedotusvälineiden edustajien kanssa. Tämä oli kommentoinut julkisen keskustelun tasoa ”heikoksi”.²¹⁹ Tällainen tilanne asettaa varsin ymmärrettävään valoon suurlähettiläs Karhilon edellä mainitut kommentit, jossa tämä koki Gorbatshovin hakevan omaa vauhtiaan perestroikan toteuttamisessa.

Toukokuussa julkaistiin uutinen, että kesäkuussa tultaisiin pitämään NKP:n keskuskomitean täysistunto, jossa käsiteltäisiin Neuvostoliiton taloushallinnon uudelleenorganisointia. Samalla tämäkin Gorbatshovin puhe piti raportin mukaan sisällään lähinnä jo tuttuja perestroikan teemoja. Esiin nostettiin kuitenkin Gorbatshovin kommentit, joiden mukaan ”keskustelu tulee olemaan ristiriitainen ja erittäin tärkeä maalle.” Tämä piti kokousta merkittävänä koko perestroikan etenemiselle, sillä uudistusprosessiin tarvittiin lisää konkretiaa. Kuitenkin suurin osa kommenteista keskittyi tuttuun teemaan, eli teknologisen kehityksen kiihdyttämiseen. Samalla

²¹⁷ UM:n arkisto, R-sarja 4/1987, RT-224, NKP:n keskuskomitean vapunpäivän iskulauseet 1987.

²¹⁸ UM:n arkisto, R-sarja 4/1987, RT-196, Neuvostoliiton uudistuspolitiikan vaikeudet: Teatterityöntekijäinliiton puheenjohtajan näkemys.

²¹⁹ UM:n arkisto, R-sarja 4/1987, RT-193, Neuvostolehdistön rooli: Jakovlevin ja tiedotusvälineiden edustajien välinen tapaaminen.

Gorbatshov oli maininnut politbyroossa esiintyneet kysymykset, oliko perestroikalle vaihtoehtoja. Kuten raporttoija totesi: tuttuja perestroikan teemoja.²²⁰

Tässä vaiheessa se, että perestroikassa koitettiin edistää sisäpolitiikkaa ulkopolitiikalla, oli myös ulkoministeriön tiedossa. Tästä toimii hyvänä esimerkkinä toukokuinen suurlähettiläs Karhilon allekirjoittama raportti, jossa ulkopolitiikka yhdistettiin nimenomaan perestroikan edistämiseen. Yksi esimerkki tästä oli keskustelu ihmisoikeuksista, johon Neuvostoliitto ei aiemmin ollut ryhtynyt. Kuten ilmeisesti Karhilo itse asian ilmaisi:

Neuvostoliiton ulkopolitiikan tavoitteena tällä hetkellä on kaikkien mahdollisten voimavarojen varaaminen maan sisäiseen kehitykseen. Kun omat jalat on saatu voimistetuiksi, niillä voidaan kävellä tukevasti edemmäs, ja turvata suurvalta-asema.

Tämä on varsin osuva kuvaus Gorbatshovin tavoitteista tähän aikaan. Samalla ulkopolitiikan peruslinja nähtiin entisenä, eikä myöskään ideologiasta nähty minkäänäköistä joustamista. Neuvostoliiton arvioitiin olevan SEV-maiden kohdalla joustavampia ja haluavan tiukempaa yhteistyötä. Myös Afganistanin ongelma nähtiin sellaisena kuin se neuvostojohdossa koettiin: vetäytymishalusta ei ollut puutetta, mutta maan hallinnon varmistaminen oli suuri ongelma.²²¹

Perestroikan koettiin tässä vaiheessa olevan konkreettisempien talousuudistusten äärellä. Tämä kävi erittäin selväksi toukokuuisessa raportissa Neuvostoliiton pian koittavista suurista talousuudistuksista. Vaikeimpina uudistuksina pidettiin tässä vaiheessa talouden johtomekanismien uudistamista ja hintareformia. Samalla suunnittelu- ja hintakysymysten ratkaisua pidettiin tienä yritystoiminnan ja tuotannon parantamiseksi. Jälkimmäisen osalta erityisesti elintarvikkeet nostettiin esiin, muodostivathan ne noin 49 % tavaravaihdosta vähittäistavarakaupassa. Kuitenkin hintareformista odotettiin varsin maltillista, sillä koko ongelma koettiin vaikeaksi sen kytkeytyessä muun muassa palkkatasoihin. Asiaa ei raportissa sen kummemmin analysoitu, mutta mikäli maltillisen ratkaisun todennäköisyys yhdessä raportin tiedoista hintakehityksestä ja elintarvikekaupan osuuteen vähittäiskaupasta ei soittanut hälytyskelloja raportin lukijassa, sen olisi pitänyt. Vaikka sosialismi toimikin omalla logiikallaan, olivat luvut

²²⁰ UM:n arkisto, R-sarja 4/1987, RT-264 Pääsihteeri Gorbatshovin puhe Baikonurissa 13.5.87: NKP:n keskuskomitean seuraavaan täsisuntoon taloudenjohtomekanismit.

²²¹ UM:n arkisto, R-sarja 5/1987, Neuvostoliiton uusi ulkopoliittinen ajattelu ja ulkopolitiikan uudet piirteet.

silti kansantaloudellisesti hätkähdyttäviä. Monien elintarvikkeiden hinta ei ollut noussut sitten 60-luvun, vaikka samalla palkat olivat nousseet reilussa 25 vuodessa 2,5-kertaisiksi. Lihaa myytiin 2–3 kertaa alle tuotantokulujen olevilla hinnoilla, samalla kun leipä oli niin halpaa, että sillä syötettiin karjaa. Valtio tuki lihahankintoja 20 miljardilla ruplalla vuodessa. Ja toistettakoon tässä, että näillä tappioilla toimiva elintarvikekauppa oli noin puolet maan vähittäiskaupasta, samalla kun ulkomaankauppa oli kääntynyt alijäämäiseksi ja maahan tuotiin runsaasti viljaa. Kahta edellistä asiaa raportissa tosin ei käsitelty. Sen sijaan se, että edellinen hintareformi oli maassa tehty vuonna 1942 mainittiin.²²²

Raportissa mainittiin myös vaikeudet, jotka kohdistuivat erityisesti Gosplanin, Gostsenin ja Gosnabin uudistuksiin. Siis tahoihin, jotka vastasivat talouden suunnittelusta; hankintalistoista, hinnoista ja muista asioista. Valtion hintakomitea koostui asiakirjan tietojen mukaan viidestäkymmenestä tuhannesta virkailijasta. Nämä päättivät vuodessa n. kahdestasadasta tuhannesta hintavahvistuksesta. Vaikka tämä onkin erittäin rankka yksinkertaistus, päätti siis yksi virkailija vuodessa neljästä hinnanmuutoksesta! Järjestelmä oli siis liian raskas ja tehoton, mikä toki huomioitiin. Se, miten paha tilanne oli, jätettiin kuitenkin lukijan pääteltäväksi. Samaan aikaan raportin alussa oli nostettu esiin, miten perestroika oli edistynyt varsin hyvin demokratian edistämisessä. Kenties demokratiaa arvostettiin tässä tilanteessa liikaa talouden kustannuksella, mikä on voinut johtaa tilanteen vakavuuden aliarviointiin.

NKP:n keskuskomitean seuraava täysistunto eli plenum järjestettiin kesäkuun lopulla 1987. Tästä tehdyssä raportissa arvioitiin perestroikan astuneen kokouksen johdosta jälleen eteenpäin, joskin maltillisin askelin. Vaikka vuoden 1987 oltiin jo arvioitu olevan merkittävä taloudellisten uudistusten kannalta, nyt uudistusten ajateltiin olevan voimassa vuonna 1990, siis meneillään olleen viisivuotiskauden loppuun mennessä. Tähän liittyen sisälsi raportti kommentin, etteivät nämä näkemykset sinällään olleet ristiriitaisia. Mielenkiintoista tekstissä oli seuraava kohta:

Viime aikoina muuten on Moskovassa tarkkailijapiireissä esitetty runsaasti epäilyjä perestroikan edistymisestä. Mahdollisesti ne osittain kuvastelevat eräiden neuvostotahojen kysymyksiä ja epävarmuutta. Plenumin nyt antama signaali on uudistusmielisiä rohkaiseva.

²²² UM:n arkisto, R-sarja 5/1987, RT-255, Perestroikka taloudessa avainkysymysten edessä: hintauudistus ja Gosplanin ja talouden muun johdon uudistus.

Samalla se antaa jäsenneetyksi aikaa uudistusten vaiheittaiselle käsittelylle ryntäämättä liialliseen vauhtiin.

Mielenkiintoisempaa kuin itse Moskovan tarkkailijoiden skeptisismi on se, että muutamaa kuukautta aikaisemmin tilanne oli ollut sama, kuten tässä luvussa on käyty läpi. Myös suurlähettilään johtopäätös oli sama: uudistukset kyllä etenevät, mutta ajan kanssa. Itse talousuudistusten tavoitteissa ei ollut tässä vaiheessa mitään uutta, mitä nyt muutamia kohtia tarkennettiin. Sähkeessä keskityttiin myös paljon henkilömuutoksiin politbyroossa, jossa oli nyt 14 jäsentä. Tämä oli enemmän kuin pitkään aikaan. Mielenkiintoista oli myös raportti armeijasta, jonka yhteyden puolueeseen mainittiin nyt vahvistuneen. Samalla kuitenkin armeija oli saanut ennennäkemätöntä kritiikkiä julkisuudessa, saksalaisen Mathias Rustin laskeuduttuaan pienkoneella Moskovan punaiselle torille. Tästä tapauksesta luonnollisesti lähetettiin parikin sähkettä ulkoministeriöön.²²³ Samalla ilmeisesti noin 150–200 ilmavoimien upseeria olisi saanut potkut. Mainittakoon myös, että plenumissa päätettiin NKP:n puoluekonferenssin järjestämisestä vuoden päästä tästä täysistunnosta, eli kesäkuussa 1988.²²⁴

Toisessa plenumista tehdyssä raportissa keskityttiin enemmän konkreettisiin poliittisiin linjauksiin. Politbyroolla katsottiin täysistunnon jälkeen olevan laajat valtuudet tehdä konkreettisia ehdotuksia talouden uudistamiseksi. Ainoat varsinaiset konkreettiset uudistukset olivat laki yksityisyrittäjistä, jota kuvattiin raportissa adjektiivilla ”merkittävä”. Tarkoitus oli, että vuoteen 1990 asti 50–60 % yritysten tilauksista tulisi valtiolta, tämän jälkeen alle kolmasosa. Pankkeja oli tarkoitus avata valtion pankin lisäksi 5–6. Myös kansalaisten valitusoikeutta tuomioistuinten päätöksestä parannettiin lailla. Kokousta edeltänyttä julkista keskustelua kuvattiin kyseisessä raportissa ”ennennäkemättömän” avoimeksi. Samalla raportoitiin, että kokouksessa oli esiintynyt myös uudistusten vastaisia puheenvuoroja. Esiin nostettiin myös hajahuomioita Gorbatshovin puheesta, muun muassa sen osalta, etteivät tilastolaitokset olleet kyenneet laskemaan inflaation tasoa ja niitä tuli näin parantaa. Tilastohallinnon uudistuksesta tulikin erään alan johtajan sisältämä lehdistöraportti syyskuussa, jossa kritiikki myönnettiin oikeaksi.²²⁵ Samalla täysistuntoraportissa nostettiin esiin tieto, että palkkojen

²²³ Ks. esim. UM:n arkisto, R-sarja 6/1987, RT-688, Punaiselle torille laskeutunut pienkone.

²²⁴ UM:n arkisto, R-sarja 7/1987, R-331, Gorbatshov painaa päälle: puolueplenum 25.-26.6.1987.

²²⁵ UM:n arkisto, R-sarja 9/1987, Neuvostoliiton tilastohallinnon uudistus: valtion tilastokomitean päällikön M.A. Korolevin haastattelu Sotsialistitseskaja Industrija lehdessä 9.9.1987.

kasvu oli Neuvostoliitossa edellisinä vuosina ollut nopeampaa kuin tuotannon kasvu. Tälle haluttiin neuvostojohdossa muutos, sillä se ei motivoinut kovempaan työntekoon.²²⁶

Heinäkuussa Pravda oli tehnyt historiakatsauksen NKP:n puoluekonferensseista, josta suurlähetystö lähetti raportin. Vuoden 1988 kesäkuussa järjestettävä konferenssi tulisi siis olemaan järjestyksessä 19. puoluekonferenssi NKP:n historiassa. Edelliset 18 puoluekonferenssia oli järjestetty vuosina 1905–1941. Viimeisimmästä oli siis aikaa jo monta vuosikymmentä, vaikka 1960-luvulla puoluekonferenssien järjestäminen oli palautettu puolueen sääntöihin. Ennen niiden lakkauttamista konferenssien tarkoitus oli käsitellä syvällisemmin muun muassa puolueen linjauksia ja ideologisia asioita. Nyt tarkoitus oli perehtyä edustajakokousta syvemmin uudistusten etenemiseen, erityisesti talouden uudelleenjärjestelyihin. Tarkoitus oli myös tutkia viisivuotiskauden puolivälissä sen onnistumisia ja mahdollisia ongelmakohtia.²²⁷

Heinäkuussa 1987 suurlähetystön mielenkiinnon herätti myös pienten Krimin tataariryhmien mielenosoitukset Moskovassa. Mielenosoituksissa esitettiin vaatimus saada tataariheimolle oikeus palata Krimille, jossa näiden historiallinen kotiseutu oli. Raportissa tataarien kysymys yhdistettiin osaksi Neuvostoliiton laajempaa politiikkaa maan muslimiväestöä kohtaan. Raportissa mainittiin, että Neuvostoliiton ateismipropagandan katsottiin olevan nimenomaan islaminuskoiisiin kohdistettua. Kuitenkin lehdistössä oli esitetty muslimeita myös positiivisessa valossa. Mitä tulee itse tataarien vaatimuksiin, niitä ratkomaan asetettiin presidentti Gromykon johtava komitea, jonka tehtävänä oli perehtyä niihin. Sähkeessä kerrattiin, että tataarit oli siirretty Krimiltä pääasiassa Kazakstaniin toisen maailmansodan jälkeen, kun näiden uskottiin tehneen yhteistyötä saksalaisten joukkojen kanssa. Tataarien nimi oli puhdistettu vuonna 1967 puolivillaisesti toteamalla, että vain osa näistä auttoi saksalaisia. Myös se miksi mielenosoitus tapahtui juuri nyt, analysoitiin. Syyksi epäiltiin sitä, että sukupolvi, jolla vielä oli siteitä Krimille, oli pikkuhiljaa kuolemassa, eikä asiaa tulaisi ainakaan käsittelemään, mikäli mielenilmausta lykättäisiin. Samalla nostettiin esiin, että suurin osa mielenosoittajista oli nuoria.²²⁸

²²⁶ UM:n arkisto, R-sarja 7/1987, NKP:n keskuskomitean kesäkuun -87 täysistunto ja korkeimman neuvoston istunto: talousuudistus periaatekeskustelusta toteutusvaiheeseen.

²²⁷ UM:n arkisto, R-sarja 7/1987, RT-358, NKP:n 19. puoluekonferenssi: Pravdan katsaus puoluekonferenssien rooliin.

²²⁸ UM:n arkisto, R-sarja 7/1987, R-377, Kysymys ns. Krimin tataareista SNTL:ssä.

Heinäkuun alussa tuli myös ensimmäinen lehdistöraportti paikallisten neuvostojen vaaleista, joissa oli ensimmäistä kertaa käytössä uusi vaalijärjestelmä. Lehdistö oli normaaliin tapaan esittänyt raportit alueellisista äänestysprosentteista ja tehtävään valituiden taustoista. Se että 93 vaalipiirissä jouduttaisiin käymään toinen äänestyskierros, sillä yksi ehdokas ei kerännyt tarvittavia ääniä, mainittiin. Niin ikään mainittiin, että yli tuhannessa piirissä jouduttaisiin käymään uusintakierros, koska ainoa ehdokas hylättiin äänestäjien toimesta. Sen sijaan tämän tarkempaa tietoa vaalikokeilusta ei raportin mukaan lehdistössä ollut vielä saatavilla. Kriittiset lukijakirjeetkin olivat keskittyneet yhteen lehteen ja yksittäistapauksiin. Lehdistökommenttien todettiin olleen ”vähäiset”.²²⁹

Elokuussa 1987 Baltian osavaltioiden pääkaupungeissa oli mielenosoituksia Saksan ja Neuvostoliiton vuoden 1939 etupiiriin vuosipäivänä. Varsin mielenkiintoinen on suurlähetystön raportti näiden uutisoinnista. Raportin alussa keskuslehdistön todetaan olleen ”poikkeuksellisen aktiivinen käsitellessään Baltian maiden suhteellisen vähäiseksi jääneitä mielenosoituksia”. Tämä nähtiin analyysissä pyrkimyksenä häiriöiden ennaltaehkäisyyn vastapropagandan avulla. Tähän liittyen mainittiin, ettei glasnostin myötä esillä olleet uudet historialliset arviot Molotov–Ribbentrop-sopimuksen etupiiriin virheenä, olleet olleet uutisissa. Asiakirjassa myös analysoitiin, että pienimuotoiset mielenilmaukset näyttivät nyt olevan Neuvostoliitossa sallittuja. Tähän yhteyteen referoitiin neuvostojuristin haastattelua, jossa epäiltiin, että tulevaisuudessa suulliset mielenilmaukset tulisivat olemaan sallittuja, mutta kirjallinen neuvostovastaisuus ei. Joka tapauksessa uutisointityyli asetettiin jatkumoon Krimin tataareista kirjoitettujen juttujen kanssa. Sivuhuomiona mainittakoon se, että edellä olevassa lainauksessa käytettiin nimenomaan termiä Baltian *maat*.²³⁰

²²⁹ UM:n arkisto, R-sarja 7/1987, Paikallisten neuvostojen vaalit ja sen tuloksista ja Liternaturnaja Gazetan lukijakirje.

²³⁰ UM:n arkisto, R-sarja 8/1987, RT-415, Neuvostotiedotus Baltian neuvostovastaisista mielenosoituksista.

6.3 Kehitysmaapolitiikasta, rivien rakoilusta ja glasnostin kiihtyvyydestä

Neuvostoliiton talousongelmat heijastuivat luonnollisesti myös Neuvostoliiton suhteisiin kehitysmaiden kanssa. Tämä otettiin myös huomioon elokuisessa raportissa, jossa käytiin läpi muutoksia Neuvostoliiton politiikan tällä saralla. Tässä suhteessa kiinnitettiin huomiota siihen, miten NKP:n 27. puoluekokous oli linjannut Neuvostoliiton auttavan kolmannen maailman sosialistimaita ”resurssiensa mukaan”, sen sijaan että näille olisi luvattu Neuvostoliiton tukea, kuten aiemmin oltiin toisteltu. Myös Gorbatschovin puheet ”sympatiasta” kehitysmaita kohtaan olivat lievennys vanhoihin tuenilmauksiin verrattuna. Samalla huomioitiin, että vaikka Gorbatschov miellettiin uudistusten kasvoksi, oli todellinen muutos kehitysmaapolitiikassa tapahtunut jo Brezhnevinkin kuoltua. Neuvostoliiton suhtautumisessa kolmannen maailman kapitalistisiin maihin nähtiin nyt suopeutta verrattuna vanhaan. Samalla kerrattiin teoreettista oppia sosialismin levittämisestä, joka oli osoittautunut todellisuudessa ongelmalliseksi, sillä useiden maiden teollistumisen vaiheen ei katsottu olevan kypsä sosialismille. Näin politiikka näitä maita kohtaan oli muuttumassa jo teoreettisistakin lähtökohdista.

Tässä yhteydessä käytiin myös läpi odotuksia Neuvostoliiton tulevaisuuden kaupankäynnissä kehitysmaiden kanssa. Öljyn hintakriisi asetti odotuksia siitä, että Neuvostoliiton kauppa kehitysmaiden kanssa tulisi jatkumaan vaihdantakauppana. Samalla odotettiin, että esimerkiksi vaatteiden kaltaisia tuotteita tulaisiin jatkossa tilaamaan enemmän kehitysmaista, koska näillä oli kilpailuetuna halvempi hinta ja näiden kanssa oli mahdollista käydä vaihdantakauppaa esimerkiksi koneteollisuuden tuotteilla, joita Neuvostoliitto tässä vaiheessa preferoi ulkomaankaupassaan vientituotteina. Toki Neuvostoliitto toi pääasiassa alkutuotteita. Koneiden ja laitteiden tuonti oli noussut vuosien 1980–1985 välillä 42 miljardista ruplasta 216 miljardiin ruplaan. Mielenkiintoisia tässä raportissa olivat myös talousluvut: Neuvostoliiton kehitysmaakaupan osuuden sanottiin olleen vuonna 1986 14,4 miljardia ruplaa. Kokonaiskauppavaihdosta tämä oli 11 %. Kehitysapua Neuvostoliitto oli joissain yhteyksissä väittänyt antavan peräti 1,4 % bruttokansantuotteestaan. Tämä luku olisi paikkaansa pitäessään erittäin korkea miltä tahansa maalta, mihin aikaan tahansa aikaan, niin kauan kuin kehitysapua tai kehitysyhteistyötä on tehty. Samalla näitä lukuja myönnettiin olevan vaikea arvioida, sillä osa avusta tehtiin sotilasapuna ja asekauppana.

Neuvostoliiton ulkomaankaupan lasku vuonna 1986 ja vuoden 1987 alkupuoliskolla otettiin myös huomioon.

Syyskuun raporttien mielenkiintoisinta antia on sähke KGB:n johtajan V. M. Tshebrikovin puheesta. Katsauksen alussa mainittiin KGB:n joutuneen varsin ennennäkemättömään julkiseen riepotteluun. Tshebrikovin puhe ei tässä suhteessa kerro erityisen paljoa. Puhe pidettiin eräänä punaisen terrorin keskeisenä taustavaikuttajana pidetyn Dzerzhinskin syntymän 110-vuotispäivänä. Tämän roolia Tshebrikov pääasiassa puolusteli, puhuen yleisesti siitä, miten 1930-luvulla hallinnossa oli tehty joitain virheitä. Muuten hän keskittyi korostamaan kurin tärkeyttä Neuvostoliitossa, sekä ulkovaltojen propagandan uhkaa. Tshebrikov totesi tutkailevansa KGB:n työskentelymuotojaan ja -menetelmiään, mutta kuten raportin kirjoittaja huomioi, tätä ei mitenkään tarkennettu. Sitä, mitä työskentelymuodot ja -menetelmät olivat, ei myöskään tarkennettu, mutta ne on helppo arvata. Samoin ei tarkennettu miten laitos tukisi uudistuksia, vaikka Tshebrikovin mukaan se näin tulisi tekemään. Mielenkiintoista on raportissa ovat myös huolestuneet kommentit nationalismin ilmentymistä maassa. Tätäkään ei viety sen pidemmälle. Ääriaineksia vain todettiin löytyvän Alma-Atan, Krimin tataarien ja Baltian pääkaupunkien asukkaiden lisäksi edellisvuosien aikana perustettujen itsenäisten yhdistysten joukosta.²³¹

Lokakuun vallankumouksen 70-vuotisjuhlapäivän yhteydessä suurlähetystö arvioi jälleen neuvostopropagandakoneiston iskulauseita. Iskulauseiden kuvattiin olevan ”jämäkämpiä ja vähälukuisempia” kuin edellisinä vuosina. Mielenkiintoista oli se, että vaikka talouspropagointi oli yhä sisäpoliittisissa iskulauseissa pääosassa, olivat ne nyt vähemmän kriittisiä ja enemmän kannustavia. Ulkopoliittisissa iskulauseissa raportoitiin näkyvän enemmän sovinnollisuutta. Edellisissä iskulauseissa esiintyneet ”kriisipesäkkeet” jäivät nyt mainitsematta. Uusia iskulauseita oli muun muassa ympäristönsuojeluun liittyen. Yleissävy siis kaikessa propagoinnissa oli aiempaa positiivisempi. Raportin johtopäätökset ovat mielenkiintoista suhteessa aikaisempaan kuripolitiikkaan (vaikka yritysten vastuuta korostettiin), sekä siihen että Neuvostoliiton ongelmat alkoivat pikkuhiljaa kasaantua pahemmin ja pahemmin.²³²

²³¹ UM:n arkisto, R-sarja 9/1987, KGB:n ja sen ensimmäisen päällikön roolien arviointia: KGB:n päällikön V.M. Tshebrikovin puhe F.E. Dzerzhinskin syntymän 110-vuotispäivänä.

²³² UM:n arkisto, R-sarja 10/1987, Lokakuun vallankumouksen 70-vuotisjuhlien iskulauseet: tiivistelmä.

Gorbatshovin lokakuun vallankumouksen 70-vuotisjuhlapäivänä pitämästä puheesta tehtiin suurlähetystön toimesta kymmensivuinen referaatti. Raportissakin puhe leimattiin juhlapuheeksi. Se käsitteli lähinnä Neuvostoliiton historiaa hyvässä ja pahassa. Mitään suuria yllätyksiä siinä tai raportissa ei ilmaantunut. Ainoat raportissa tehdyt erityishuomiot olivat Brezhnevin politiikan kritisointi, sekä se että Gorbatshov oli Hrushtshovin jälkeen kärkkäin Stalinin politiikan kritisoija. Edelleenkin puhuttiin kuitenkin yleisesti virheistä, eikä Stalinin nimeä mainittu kritiikin yhteydessä erikseen. Sen sijaan tästä maalattiin kuva ristiriitaisena henkilönä, joka oli ollut lopulta voitontahdollaan auttanut voittamaan toisen maailmansodan, mutta joka oli tehnyt politiikassaan lukuisia virheitä. Toinen huomio tehtiin Gorbatshovin käydessä läpi 1920-luvun Neuvostoliitossa ja sitä ennen Neuvosto-Venäjällä oppositioon valtataistelussa jääneitä henkilöitä. Raportissa tehtiin varsin suorasukainen johtopäätös tulevaisuuteen heijastaen, että Gorbatshov hyväksyisi periaatetasolla jonkinlaisen kurinpalautuksen niille, jotka olisivat perestroikapolitiikan vastustajia. Myös näiden olemassaolo oli puheessa myönnetty varsin suoraan.²³³

Yksi uudistuspolitiikan ongelmista oli vastikään tehdyn osuustoimintauudistuksen tulokset. Näistä tuli marraskuussa raportti, joka koski NKP:n keskuskomitean arvioita ja Pravdan lehdistökatsausta aiheesta. Osuustoiminnan merkitys arvioitiin näissä vähittäiskaupan kannalta mitättömäksi. Ongelmat kaupan toimivuuden suhteen sysättiin ruohonjuuritasolle. Samoin peräänkuulutettiin sääntöjen noudattamista, osuustoiminnassa mukana olevien tehokkuutta, sekä lehdistöltä oikeanlaista propagoimista, jotta ymmärrettäisiin osuustoiminnan sosialistisuus. Samalla myönnettiin, että soraääniä osuustoiminnan ideologisesta puhtaudesta oli.²³⁴ Erillisessä raportissa selvisi, että osuuskuntia oli lokakuun 1987 lopussa noin 8000, ja ne sisälsivät noin 80 000 osakasta. Mielenkiintoista oli, että selkeästä linjauksesta, joka oli osuustoiminnan salliminen työelämän ulkopuolella oleville – siis esimerkiksi eläkeläisille, opiskelijoille ja kotirouville – oli jossain tehty tulkintoja, että vain puolien osakkaista tarvitsi edustaa

²³³ UM:n arkisto, R-sarja 11/1987, MOS-536, Pääsihteeri Gorbatshovin puhe lokakuun vallankumouksen 70-vuotisjuhlassa 3.11.1987.

²³⁴ UM:n arkisto, R-sarja 11/1987, MOS-587, Osuustoiminta Neuvostoliitossa: NKP:n KK:n arvio osuustoimintasektorin kehityksestä ja ongelmista.

näitä ryhmiä. Vähemmän yllättävää oli, että osuuskunnilla oli puutetta tuotteiden raaka-aineista.²³⁵

Neuvostojohdon henkilövaihdoksia seurattiin suurlähetystössä edelleen tarkasti. Yksi esimerkki tästä oli marraskuussa 1987 Boris Jeltsinin eron jälkipyykin seuraaminen, josta raportoitiin henkilövaihdosten mittapuulla varsin ekstensiivisesti. Jeltsin siis erotettiin Moskovan puoluejohtajan paikalta, ja tätä käytiin läpi keskuskomitean sihteeristössä ja Moskovan kaupungin ensimmäisten sihteerien seminaarissa. Tässä vaiheessa perusteena suurlähetystön referoimassa Gorbatshovin puheessa olivat virallisesti tämän kielteiset johtajanominaisuudet, jotka olivat osaltaan johtaneet konfliktiin puolueen kanssa. Jeltsinin uran etenemistä, ja sen sisältämiä riitoja oli toki seurattu jo aiemminkin.²³⁶ Nyt raportti näytti siltä, kuin Jeltsinistä tehtäisiin varoittava esimerkki vanhoillisille puolueen jäsenille. Tätä ei lähinnä referaattimuotoisessa raportissa suoraan kuitenkaan sanottu. Perestroikan tärkeyttä ja puolueen johtavaa roolia lähdemateriaalissa korostettiin.²³⁷

Tapauksesta oli tehty myös ilmeisesti suurlähettiläs Karhilon toimesta raportti jo tuoreeltaan kuun alussa. Tästä analyysistä on löydettävissä muutamia mielenkiintoisia poimintoja. Raportti osuu varsin oikeaan arviossaan Jeltsinistä: tämän katsottiin olevan Gorbatshovin uudistuslinjan kannalla, mutta arveltiin tahtovan uudistuksia vieläkin nopeammin. Jeltsinin tyyliä puolueen piirissä ja etenkin kaadereille kuvattiin termillä ”säälimättömän jyrkkä”, mutta kansalaisille tämän kuvattiin olevan varsin lempeä. Selviä faktoja Jeltsinin eroon johtaneesta istunnosta ei selkeästi tässä vaiheessa ollut, eikä edellisessä kappaleessa mainitusta raportista päätellen hetkeen tullutkaan. Huhuja välirikosta oli selkeästi kuultu, ja ne vaikuttivat paikkaansa pitäviltä myöhemmän tiedon valossa, mutta yksityiskohtaisesti niihin ei analyysissä pureuduttu. Tämä oletettavasti kertoo myös, ettei näiden paikkaansa pitävyydestä ollut täyttä varmuutta. Mitä tulee raportin laajempaan analyysiin, mainittiin ettei Jeltsinin eroon liittynyttä huhumyllyä oltu nähty Gorbatshovin pääsihteeriksi valitsemisen jälkeen. Koko kohu nähtiin, varsin oikein, myös glasnostin kontekstissa merkkinä siitä, että tämän toteutus haki vielä muotoaan. Tässä vaiheessa raportissa nostettiin esiin Karhilon itäeurooppalaisten

²³⁵ UM:n arkisto, R-sarja 11/1987, MOS-554, Osuustoiminta Neuvostoliitossa.

²³⁶ Ks. esim. UM:n arkisto, R-sarja 6/1987, R-331, Gorbatshov painaa päälle; puolueplenum 25.-26.6.1987.

²³⁷ UM:n arkisto, R-sarja 11/1987, Mos-580, Jeltsinin eron jälkihoitoa: Kokoukset keskuskomitean sihteeristössä ja Moskovan kaupunginosien ensimmäisten sihteerien seminaari.

kollegoiden arviot, että glasnostin hakiessa muotoaan voidaan mielipide-erojen ja nyanssien odottaa tulevan esiin aivan eri tavalla kuin mihin oli totuttu. Samalla nostettiin esiin erään ranskalaisen lehtimiehen kommentit siitä, miten perestroikasta saatetaan nähdä ennen pitkää ”välitilinteko”.²³⁸

Yksi mielenkiintoisimmista ulkoministeriön analyyseista oli Harri Holkerin joulukuun 1987 Neuvostoliiton vierailulle tehty taustamuisto. Analyysissa käydään läpi Neuvostoliiton ulko- ja sisäpolitiikan suhdetta, joiden välisen vuorovaikutuksen katsottiin nyt tiivistyneen. Kahdeksankohtainen lista sisältää muun muassa huomioita Gorbatshovin lisääntyneestä pragmatismista. Myös Afganistanin sotaa käsitellään todeten, että Neuvostoliitolla on halu vetäytyä, mutta että he haluavat maahan kestävän ratkaisun ennen kuin tekevät näin. Mielenkiintoisempia ovat suurempaan sisäpolitiikkaan liittyvät analyysit. Näitä läpikäydessä paljastetaan kuin ohimennen lännessä ja ilmeisesti osin myös Suomessa olleita epäluuloja maan uudistuksista. Yksi näistä huhuista oli, että Neuvostoliitto tarvitsisi hengähdystauon suurvallan ekspansioista, jotta se voisi myöhemmin kasvaa nopeammin. Tähän liittyen kuitenkin todetaan, ettei Neuvostoliiton perimmäisistä tavoitteista ole kunnon tietoa. Toinen epäily liittyen Neuvostoliiton uuteen joustavampaan ja raikkaampaan ulkopoliittikkaan oli, että sisäpoliittiset uudistukset olisivat olleet vain silmänlumetta, jonka tarkoitus oli vain ulkopoliittinen. Mielenkiintoista kyllä, tätä ei analyysissa mitenkään kiistetty. Sen sijaan katsottiin, että sisäpoliittinen uudistus voisi tätäkin kautta saada ”liikevoimaa”. Taustalla oli ajattelu, että Neuvostoliiton epäiltiin tarvitsevan uudenlaista ulkopoliittikkaa vaikutusvaltansa säilyttämiseksi. Neuvostoliitolla katsottiin olevan tarve tulla hyväksytyksi.²³⁹ Tämän arvion voi katsoa olevan osittain oikea, joskin sen muotoilun alle hukkuu se, että Neuvostoliitossa vallitsi tässä vaiheessa todellinen huoli maan talouden kestävyys-suhteen.²⁴⁰

Tutkimuksen kannalta merkityksellistä on, että vuoden 1987 alun Neuvostoliiton huonot talousluvut tulivat myös suurlähetystön tietoon. Mielenkiintoista tässä suhteessa on, että jo pelkästään vaikutukset Suomen ja Neuvostoliiton kauppaan kertovat, ettei näitä otettu

²³⁸ UM:n arkisto, R-sarja 11/1987, MOS-553, Tapaus Jeltsin.

²³⁹ UM:n arkisto, R-sarja 12/1987, MOS-1650, PRT: Pääministeri Holkerin johtama valtuuskunnan vierailu Leningradin 29.-31.12.1987: taustamuistio Neuvostoliiton ulkopoliitikasta.

²⁴⁰ Ks. esim. Taubmann 2017, 205–251 & 376–392.

tarpeeksi vakavasti. Samalla kiihtyivät arvailut siitä, ketkä näitä uudistuksia oikein vastustivat. Alkuvuoden huonot talousluvut eivät herättäneet suurta huomiota siihen nähden, että Koivisto oli varoitellut clearing-järjestelmän muutoksista jo 1970-luvulla, ja ulkomaankauppaministeri Jermu Laine varoitteli näistä jo vuonna 1985. Päinvastoin, öljyn hinnan odotettiin kohoavan historialliselle tasolle ja neuvostoviennin tästä piristyvän.

On todettava, että raporteissa alettiin vasta vuonna 1987 nähdä, kiitos Gorbatshovin selväsanaisten puheiden, varmuus siitä, että perestroika oli vääjäämättömästi ja peruuttamattomasti tulossa. Ensimmäisiä konkreettisia talousuudistuksia olivat osuustoiminnan pienimuotoinen salliminen, sekä joint ventures -yhteisyritykset ulkomaalaisten firmojen kanssa. Näiden päämäärä – siis ulkomaisen valuutan saaminen – nähtiin aivan oikein Neuvostoliiton perimmäiseksi tarkoitukseksi jälkimmäisen kohdalla.

Edellisen vuoden lopulla tapahtuneet mielenosoitukset Kazakstanin Alma-Atassa nostivat raporteissa esiin myös nationalismin. Tässä vaiheessa nähtiin Neuvostoliitossa riskejä sen noususta, mutta sen pitkäkestoista ja suurta merkitystä ei luonnollisestikaan kyetty vielä näkemään. Kuitenkin keskustelua lisäsivät Krimin tataarien mielenosoitukset Moskovassa, samoin kuin jo aiemmin Armeniassa tapahtuneet yhteenotot. Joka tapauksessa se, että mieltä sai jossain määrin osoittaa, nähtiin jälleen yhtenä merkinä Glasnostin kiihtymisestä. Tästä oltiin erityisesti lehdistöä seuraamalla nähty viitteitä pitkin tutkimusjaksoa. Sisäisen nationalismin hajottavuus nähtiin Neuvostoliitossa riskinä, mutta ei ehkä niin suurena kuin kenties olisi voinut.

Neuvostoliiton sisä- ja ulkopoliitiikan välinen uudenlainen dynamiikka oli myös viimeistään vuonna 1987 ymmärretty ulkoministeriössä. Tässä suhteessa ymmärrettiin, että Neuvostoliitto teki uudenlaista ulkopoliittikkaa siirtääkseen talouden allokaatioita sisäpolitiikassa. Samalla Neuvostoliiton perimmäisiä tavoitteita ei kuitenkaan osattu arvioida.

7. Johtopäätökset

Kuten johdannossa kerrottiin, työn tarkoituksena on ollut tutkia millaista informaatiota Suomen Neuvostoliiton Moskovan suurlähetystöstä Helsinkiin tuli. Laajempaan tarkoituksena on tutkia, miksi Neuvostoliiton ongelmien vakavuutta ei nähty, vaikka järjestelmän viallisuus nähtiinkin. Teoriakappaleessa esiteltiin, miten tämän arviointiin käytetään Reinhart Koselleckin teoriaa kokemustilasta ja odotushorisontista. Tähän palataan tässä kappaleessa. Itse odotushorisonttia työssä ei tarvitse tutkia: kuten työssä on perusteltu, on selvää, että Neuvostoliiton odotettiin Suomessa säilyvän perestroikasta ja glasnostista huolimatta. Suomen ulkopolitiikka oli, kuten tunnettua, Kekkonen–Paasikiven-linjalla olevaa reaalipolitiikkaa. Neuvostoliiton kehitystä pyrittiin seuraamaan mahdollisimman pitkään, jottei tehtäisi vääriä kannanottoja.

Aikaisemman tutkimuksen kappaleessa käsiteltiin muun muassa miten Hirvensalo & Sutela ovat käyneet läpi suomalaisten idänasiantuntijoiden heikkoa kompetenssia. Kirjasta selviää, että Suomen idänkauppiaatkaan eivät olleet selvillä Neuvostoliiton huonosta tilanteesta, vaikka heillä luulisi olleen lähes poliittisen johdon kaltainen aitiopaikka maan tilanteen seuraamiseen. Samanlaisen kuvan sai Saara Matalan pro gradusta, joka on tehty muutamaa vuotta aiemmin. Gorbatshovista kirjoitetun elämäkerran perusteella on arvioitu miten realistinen kuva Suomen ulkopoliittisella johdolla ja etenkin Moskovan suurlähetystöllä Neuvostoliiton tilanteesta oli. Tätä on peilattu ulkoministeriön arkiston Moskovan R-sarjan asiakirjoihin. Suomi sai lähdekirjallisuuden perusteella tietoa lisäksi kansainväliseltä diplomaattikentältä, USA:n johdolta, muiden länsimaiden ulkoministeriöiltä, sekä suoraan Neuvostoliitosta sekä sen ulkoministeriön että KGB:n kautta.

R-sarjan sisäpolitiikkaa koskevat raportit käsittivät pääasiassa lehdistökatsauksia, tietoja henkilöstövaihdoksista ja organisaatiomuutoksista (erityisesti Neuvostoliiton ulkoministeriössä), tiedonantoja, sekä jonkin verran analyyssejä Neuvostoliitossa tapahtumassa olevasta kehityksestä. Ulkopolitiikka rajattiin tutkimuksesta pois syistä, jotka perusteltiin johdantokappaleessa. Ulkoministeriön matalammissa viroissa olevat kirjoittivat suurlähetystöstä käsin enemmän lehdistökatsauksia (referaatteja), tarkkoja

analyyseja esimerkiksi Neuvostoliiton mielipideilmastosta kirjoitti vain suurlähettiläs. Ulkoasiainsihteerit ja ministerineuvokset kirjoittivat myös analyyseja. Analyysit osoittivat hyvää neuvostoliittolaisen tapakulttuurin ja venäläisen johtamiskulttuurin ymmärrystä.

Jo kirjallisuuskatsauksen pohjalta voi tehdä johtopäätöksen, että Juhani Suomen kritiikki Max Jakobsonin vuoden 1984 positiivisesta arviosta Suomen ja Neuvostoliiton suhteista ei ole perusteltua, etenkin Gorbatshovin valtaan astumisen jälkeen. Tätä työtä varten läpikäytyt lähteet eivät tue Suomen väitteen paikkaansa pitävyyttä,²⁴¹ eikä mikään tämän työn arkistolähde näytä myöskään ongelmia olleen. Asiaa arvioidessa on kuitenkin muistettava, että Neuvostoliitossakin oli varmasti asiasta monia mielipiteitä. Samalla perusteltiin, miksi idänkauppaa ei enää voinut 1980-luvun edetessä käyttää Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden välisenä mittarina: idänkauppa ei ollut ongelmassa maiden suhteiden, vaan Neuvostoliiton taloudellisten ongelmien takia. On myös todettava, ettei Koiviston ulkopoliitiikka näyttänyt niin passiiviselta kuin Juhani Suomi on sen väittänyt olleen.

R-sarjan asiakirjat kuvastavat hyvin tuohon aikaan vallinnutta epä tietoisuutta siitä, mitä Neuvostoliitossa tulee tapahtumaan. Aluksi vaikutettiin epäilevän, onko mitään uudistuksia edes tulossa. Lähteiden mukaan tällaista epäilyä oli muissa länsimaissa vielä vuonna 1987. Selvisi, että Neuvostoliiton epäiltiin vanhaan ekspansioteoriaan viitaten haukkaavan vain happea sen historiallisesta laajentumisesta, ennen kuin se jatkaisi sitä. Suomessa kuitenkin vaikutettiin suhtautuvan epäilevästi näihin teorioihin, ne kun kyseenalaistivat, onko mitään sisäpoliittisia muutoksia ylipäänsä tulossa. Kuitenkin raporteissa Gorbatshovin politiikka nähtiin hämmentävän pitkään vain Juri Andropovin politiikan jatkumona. Gorbatshovin omaa linjaa alettiin nähdä vuonna 1986 ensin ulkopoliitikassa ja sitten myös sen ulkopuolella. Voikin sanoa, että raportoinnissa näkyi ajoittaista varovaisuutta johtopäätösten tekemisessä. Samalla vanhaa pysäytyneisyyden ajan ajattelutapaa oli hieman ristiriitaisesti ajoittain nähtävissä vielä vuosina 1986–1987, vaikka samalla toisissa raporteissa puhuttiin muutosten vääjämättömyydestä.

²⁴¹ Ks. esim. Hirvensalo & Sutela 2017 ja Koivisto 2017.

Joissain ulkoministeriön sisäisissä sähköissä arveltiin, että: ”Gorbatshovin tavoitteena lienee Neuvostoliiton suurvalta-aseman kaikinpuolinen vahvistaminen. Epäilemättä hän tähtää Venäjän kansallisten etujen ajamiseen.”²⁴² Kyseinen lainaus on kesältä 1987, siis ajalta, jolloin Gorbatshoville oli viimeistään selvinnyt ongelmien todellinen laajuus, ja jolloin tämän koko usko sosialistiseen järjestelmään oli koetuksella.²⁴³ Kuten Taubmanin kirjoittamasta Gorbatshovin elämäkerrasta voi päätellä, neuvostojohdolla oli tuolloin akuutimpaa ajateltavaa kuin Neuvostoliiton suurvalta-aseman lujittaminen. Huoli oli enemmänkin siitä, tuleeko sitä olemaan. Missään tätä tutkielmaa varten luetussa materiaalissa ei myöskään ollut viitteitä siitä, että Gorbatshov olisi ajanut nimenomaan Venäjän kansallisia etuja, joskin Kazakstanin nimityskiista saattoi tässä asiassa hieman hämätä. Päinvastoin, Venäjän etuja vaikutti ajavan Boris Jeltsin, jota vastaan Gorbatshovin voi katsoa jo tuolloin käyneen jonkinlaista taistelua, jos ei vielä vallasta, niin ainakin vaikutusvallasta. Epäluulo siis eli vahvana, tosin paljon vähemmän Moskovasta tulleissa raporteissa. Näiden aineistojen vertailussa näkyy hieman eritasoinen ymmärrys ja kompetenssi Neuvostoliittoon liittyvissä asioissa myös ulkoministeriön sisällä. Hirvensalon & Sutelan idänkauppiaiden kompetenssiin kohdistamaa kritiikkiä²⁴⁴ ei voi kuitenkaan ulottaa aineistojen perusteella ulkopoliittiseen johtoon tai Moskovan suurlähetystön henkilökuntaan.

Kun arvioidaan suomalaisten varovaisuutta arvioissa Neuvostoliiton tulevaisuudesta tutkimusvuosina, on syytä pitää mielessä muutama asia. Ensinnäkin, läpikäydyn aineiston mukaan presidentti Koiviston toteamus siitä, miten Neuvostoliiton uudistukset vaikuttivat vuosina 1985–1987 lähinnä kosmeettisilta, näyttäytyy täysin paikkaansa pitävänä. Aineisto oli täynnä poliittisten linjapuheiden käsittelyä, mutta suurin osa näistä puheista, joilla oli minkäänlaista konkreettista merkitystä, oli ennen vuoden 1986 loppua puheita kurista ja tehokkuudesta, sekä glasnostiin liittyvää kritiikkiä ja itsekritiikkiä. Näin Gorbatshov oli helppo leimata Andropovin linjan jatkajaksi, vaikka tämä ei koskaan itse ajatellut Andropovin suunnitelmien olleen riittäviä. Vasta osuustoimintauudistus ja joint ventures -yritysten salliminen olivat konkreettisilta näyttäviä talousuudistuksia. Ideologisesti nämä olivat merkittäviä, sillä ne olivat selkeä askel avautumisen ja

²⁴² UM:n arkisto, 18-1-NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, Muistio N:o 495, SNTL:n pääsihteeri Gorbatshovin uuden ulkopoliittikan mahdollisista vaikutuksista Suomen kannalta.

²⁴³ Taubmann 2017, 243.

²⁴⁴ Hirvensalo & Sutela 2017, 396-400.

kapitalismin suuntaan. Taloudelliselta merkitykseltään niiden arvioitiin olevan hyvin pieniä – syystäkin.

Toiseksi on syytä nostaa esille Jaakko Blombergin vertaus Viroon siitä, miten Suomessa ei tahdottu nähdä Neuvostoliiton hajoavan, kun taas Virossa sen ei tahdottu nähdä säilyvän. Tälle väitteelle on paljon taustatukea, kuten Rissasen pro gradun johtopäätökset, joissa todettiin Suomen ulkopoliittisten asiantuntijoiden Venäjän kuvan olleen uhkapainotteinen vuosikymmenen vaihteessa. R-sarjan asiakirjoissa tämä ei ollut mitenkään silmiinpistävää, mutta siihen suuntaan viittaavia kommentteja oli havaittavissa muutamissa ulkoministeriön sisäisissä asiakirjoissa. Mitään yllättävää asiassa ei sinällään ole, kun ottaa huomioon, että Suomessa oltiin totuttu elämään Neuvostoliiton kyljessä. Muutos näyttäytyi näin uhkana, mikä on varsin ymmärrettävää, etenkin kun ottaa huomioon miten sekasortoiseksi Neuvostoliiton tilanne ennen sen hajoamista meni. On mahdollista, että tämä vaikutti myös siihen, miten myöhään maan hajoamista alettiin Suomessa pitää realistisena vaihtoehtona.

Mitä tulee raporteissa olleisiin ristiriitaisuuksiin, niihin vaikuttaa erityisesti se, että jo Gorbatshovin elämäkerran yksityiskohtaisen selostuksenkin mukaan Neuvostoliiton poliittinen elämä vuosina 1985–1987 vaikutti sekavalta. Jopa Gorbatshovin avustajat olivat välillä epätietoisia siitä, mitä uudistuksia ollaan todella tekemässä ja mitä ei. Siten ei ole millään tasolla realistista olettaa, että Suomen Moskovan suurlähetystössä oltaisiin asioista oltu tämän paremmin perillä. Täten varovaisuus arvioissa onkin pakko pistää myös osittain sen piikkiin, että vaikka Gorbatshov piti paljon puheita muutoksesta, konkreettiset teot tapahtuivat hyvin hitaasti. Hyvänä esimerkkinä toimii, miten NKP:n 27. puoluekokouksesta meni melkein puoli vuotta, ennen kuin sen sosiaali- ja kulttuuripoliittinen osa *päätettiin* laittaa konkreettiseen toteutukseen.

Kun tarkastellaan Suomen ulkopoliittisen johdon odotushorisonttia Neuvostoliiton tulevaisuutta kohtaan vuosina 1985–1987, on nostettava esiin Marika Poutiaisen sanat hänen vuosiin 1989–1993 keskittyneestä pro gradu -tutkielmastaan: ”tulevaisuushorisontti oli hämärän peitossa” vanhan maailmanjärjestyksen murennuttua lyhyen ajan kuluessa.²⁴⁵ Vielä vuosina 1985–1987 vanha maailmanjärjestys ei ollut

²⁴⁵ Poutiainen 2014.

murentunut. Sen sijaan vaikutti siltä, että kokemustilassa oli nyt jotain uutta, jota ei vielä kunnolla osattu arvioida. Odoteltiin siis maltilla, mitä tuleman pitää. Vaikka odotushorisontti ei ollut hämärän peitossa, selkeä konsensus oli vain siitä, että Neuvostoliitto tulisi olemaan olemassa. Kokemustilassa ja sen ja odotushorisontin välisessä jännitteessä taas voisi tätä teoriaa mukaillen todeta olleen muutoksia havaittavissa. Niin selkeästi Gorbatshov erosi esiintymisellään ja avoimuudellaan – joskaan ei vielä konkreettisilla taloustoimillaan – edeltäjistään.

Tätä teoriaa tukevia viitteitä on siinä, että etenkin vuonna 1985 raporteista paistoi läpi kontrasti Gorbatshovin ja tämän edeltäjien välillä. Gorbatshovin vaikutus näkyi myös tapakulttuurin muutoksena. Neuvostoliiton hallinnon toimintaa, sekä esimerkiksi henkilövalintoja oltiin totuttu aineistosta päätellen ennustamaan nimenomaan tapakulttuurin ja sen rituaalien pohjalta. Näkyvimmin tämä oli esillä esimerkiksi puheenjohtajaan liittyvissä rituaaleissa. Tämä hämmennys oli vahvasti nähtävissä esimerkiksi siinä, kun Gorbatshov ei ottanutkaan Neuvostoliiton korkeimman neuvoston puheenjohtajan virkaa itselleen. Kun näitä esimerkkejä on useampiakin, on siihen nähden merkittävää, että perestroikaa epäileviä kommentteja nähtiin raporteissa vielä vuonna 1987, samoin kuin jo tässä vaiheessa ontuviksi käyneitä vertauksia andropovilaisuuteen. Kun tapakulttuuri muuttui, piti analyysia tehdä eri tavalla vanhan kokemustilan opettaman toimintatavan vastaisesti. Tässä tilanteessa Hirvensalon & Sutelankin peräänkuuluttama suomalainen tieteellinen Neuvostoliiton tai Itä-Euroopan tutkimus – tai edes olemassa olevan tutkimuksen käyttäminen – olisi voinut nopeuttaa muutoksiin sopeutumista. Vielä suurempi hyöty kuin ulkoministeriölle, siitä olisi varmasti ollut idänkaupan parissa työskenteleville.

Miksi sitten Neuvostoliiton ongelmien laajuutta ei nähty, vaikka Mihail Gorbatshov nähtiinkin maan ongelmien korjaajana? Edellä mainittu uudistusten jähmeä ja takelteleva alku on nähtävä yhtenä syynä. On myös syytä muistaa, että ulkoministeriö joutui ennen glasnostin kiihtymistä tekemään vielä paljon johtopäätöksiä nimitysten perusteella. Gorbatshovin noustua valtaan, tämän virkakoneiston ”puhdistaminen”, oli varsin maltillista. Niin maltillista, että sen hitauden jopa tämän elämäkerrankirjoittaja toteaa olleen suuri virhe. Lehdistöissä alkaneen kritiikin kiihdyttyä glasnostin myötä tilanteen voi tältä osin epäillä helpottaneen. On myös todettava, ettei Gorbatshovilla itselläänkään ollut virkaan tultuaan mitään kokonaisvaltaista taloussuunnitelmaa valmiina. Mitä

ilmeisemmin Gorbatshovin kauden alkuaikoina tämän puheista ei välittynyt niin radikaali kuva, kuin mitä tämän ajattelu oikeasti edusti. Samalla oikeaan osui suurlähettiläs Karhilon toteamus siitä, miten Gorbatshov etsi omaa tahtiaan uudistaa.

Tähän liittyen on arkistomateriaalista syytä nostaa esiin kaksi asiaa. Jälkiviisaana on helppo todeta, että pahiten harhaan mennyt analyysi Neuvostoliiton muutoksista oli arvio Tshernobylin ydinvoimalan onnettomuuden vaikutuksista. Neuvostoliiton tiedonantojen aiheesta ollessa lievästi sanoen vähätteleviä, oli tietoa koko onnettomuudesta ylipäätänsä hyvin vaikea saada. Siitä huolimatta on pakko todeta, että onnettomuuden pitkäaikaisvaikutuksista tehdyssä raportissa sen seurauksia aliarvioitiin rajusti. Onnettomuuden psykologista iskua Neuvostoliitolle olisi varmasti ollut vaikea nähdä, mutta myös taloudelliset ja poliittiset vaikutukset arvioitiin alakanttiin. On merkille pantavaa, että Tshernobylin onnettomuuden jälkeisessä raportoinnissa glasnostin olemassaolo tuntui unohtuneen varsin nopeasti, mikä vaikutti analyysin yksipuolisuuteen. Kyseisiä luvussa 5.2 esiteltyjä raportteja lukiessaan olisikin voinut luulla Neuvostoliiton olleen vielä pysähtyneisyyden ajassa, mikä osaltaan kertonee raporttien laatijoiden kokemustilasta. Tämä on todettava siitäkin huolimatta, että asian salaaminen aluksi neuvostojohdoltakin hidasti onnettomuuteen reagoimista ja siitä tiedottamista. Myöskään Afganistanin sodan verottavuutta maan taloudelle ja kansalaisten mielialalle ei kunnolla huomioitu.

Tshernobylin onnettomuutta seuranneissa raporteissa Neuvostoliiton kommunistisen puolueen valta näyttäytyi absoluuttisempana kuin se oikeasti oli. Totalitaarisille hallinnoille ominaista pelkoa hallittavaa kansaa kohtaan ei osattu huomioda. On todettava, että Gorbatshov tuskin koki yhtä suurta pelkoa ja painetta tästä, kuin jotkut hänen edeltäjistään, mutta analyysejä tehtiin siitä huolimatta ainakin tässä tapauksessa väärästä lähtökohdasta. Stalinin vainot olivat jo tässäkin suhteessa kaukana takana, ja on huomattava, että todellisuudessa Gorbatshov edusti suhteessaan väkivallalla hallitsemiseen täyttä vastakohtaa. Tällöin poliittinen liikkumatila on kapeampaa, yksipuoluejärjestelmästä huolimatta. Kansan mielipidettä hallinnosta ei voi silloin ohittaa kevyesti. Tämän olisi voinut raporteissa huomioda paremmin, etenkin kun Gorbatshovin kritiikkiä Stalinin ajan terroria kohtaan osattiin lukea suurlähetystössä rivien välistä, vaikka tämä ei nimeltä Stalinia vielä tuominnutkaan. On myös muistettava, että samoihin

aikoihin alettiin kiinnittää huomiota pienimuotoisten suullisten mielenosoitusten sallimiseen.

Osittain edellä mainitusta syystä neuvostojohdo näytti raporteissa yksimielisemmältä kuin se todellisuudessa oli. Kun huhuja perestroikan vastustuksesta alkoi tulla, ei ulkoministeriössä selkeästi osattu arvioida, keistä voi olla kyse. Kun vuonna 1987 opposition olemassaoloa tässä asiassa alettiin pitää faktana, ei tajuttu, että tässä vaiheessa jo Gorbatshovin lähipiirissäkin oli epäilyjä talousuudistusten läpimenemisestä. Lähipiirin osalta tätä tuskin olisi voitukaan päätellä, mutta neuvostopoliitikkojen ja maan johdon yksimielisyys yliarvioitiin paljon laajemminkin.

Toinen asia, joka on varmasti vaikeuttanut Neuvostoliiton tilanteen todellisen laidan arviointia, on raporteissa esiintyneet talousluvut. Nämä kun olivat kansantalouden osalta varsin hyvät! Kuten todettua, maan talousluvut näyttivät vielä vuoden 1986 kymmenen ensimmäisen kuukauden kohdalla raporteissa neljän prosentin talouskasvua. Samaa kertoivat ulkoministeriön saamat CIA:n arviot. Sitä, kuinka paikkaansa pitäviä nämä luvut olivat, on tämän työn puitteissa hyvin vaikea arvioida. On kuitenkin toistettava, että Odd Arne Westad on arvellut Neuvostoliiton 1960- ja 1970-lukujen talouskasvun olleen keskimäärin kolmen prosentin luokkaa. Tutkielmaa varten läpikäydyn arkistomateriaalin pohjalta ulkoministeriöllä lienee ollut varsin samanlaiset luvut.

Monet myöhemmät tutkimukset, ulkoministeriön raportit ja itse pääsihteeri olivat kuitenkin samaa mieltä yhdestä asiasta: suurin ongelma oli taloudellisten resurssien jako armeijan ja muun kansantalouden kesken. Kansaa eniten ärsyttänyt kulutustavaroiden puute, sekä maatalouden tuhlailevaisuudesta ja tehottomuudesta johtunut ruokatarvikkeiden puute olivat sen suoria seurauksia. Näiltä osin ei osattu antaa painoarvoa niille tiedonmurusille, joita ongelmista saatiin. Vähittäiskaupan varsin järkyttävät luvut ovat yksi esimerkki tästä. Vielä selkeämmin ongelmat olisi pitänyt ymmärtää idänkaupan yhteydessä saaduista tiedoista, jotka varmasti kantautuivat koko valtiojohdolle. Tähän liittyen on käsittämätöntä, että idänkaupan loppu tuli osallistujille yllätyksenä 1990-luvun vaihteessa, kun Mauno Koivisto oli varoitellut asiasta jo 1970-luvulla, ja ulkomaankauppaministeri Laineikin jo vuonna 1985.

Huomiota on tosin syytä kiinnittää tässä suhteessa myös siihen, että mikäli Koiviston elämäkertaa on uskominen, budjettialijäämästä keskusteltiin politbyroossa ensimmäisen kerran vuonna 1989.²⁴⁶ Tämän taakse ei kuitenkaan kannata piiloutua liikaa: Neuvostoliiton talous kun toimi omalla sosialistisella logiikallaan. Tässä suhteessa merkillepantavaa on verrattain kepeä asenne, jolla vuoden 1987 alkupuoliskon talouslukuja raporteissa analysoitiin. Kun samalla oli tiedossa öljyn kansainvälisen hintakehityksen luomat ongelmat Neuvostoliiton ulkomaankaupalle, voi huoletta todeta, että ongelmat otettiin tarpeeksi vakavasti liian myöhään, kun ottaa huomioon niiden laajuuden ja käytettävissä olevan tiedon.

Yhteenvedona voi sanoa, että mitä tulee Suomen Moskovan suurlähetystön arvioihin Neuvostoliiton kehityksestä, olivat ne kuitenkin varsin hyviä. Kuten todettua, kulttuuria ja tapoja, ja lisäksi myös ideologista retoriikkaa, tunnettiin hyvin, samoin kuin Neuvostoliiton sisä- ja ulkopolitiikan kietoutumista yhteen. Villeimpiä diplomaatti- ja lehdistöpiireissä kuultuja teorioita ei uskottu, vaan ennemmin muodostettiin oma kanta luotettavista lähteistä. Lähteiden luotettavuutta arvioitiin hyvin. On syytä muistaa, että glasnostista huolimatta tietoa oli Moskovassa silti vaikea saada. Tässä suhteessa raportit on laadultaan helppo rinnastaa CIA:n tuomioon omasta tiedonkeruustaan: ne vastasivat lähes parasta tasoa, mikä oli mahdollista saavuttaa. Pieniä merkkejä ongelmista ei kyetty ottamaan tarpeeksi huomioon ja yksittäisiä virhearvioita tehtiin, mutta kristallipallon puutteesta ei ketään voi syyttää. Samalla uuden äärellä katsottiin hieman liian hanakasti menneisyyteen tulevaisuuden sijaan. Tässä suhteessa paremmasta suomalaisesta Neuvostoliiton tutkimuksesta ja eri tahojen kommunikaatiosta olisi voinut olla hyötyä.

²⁴⁶ Koivisto 2017, 281–289.

Lähteet

Arkistolähteet

Ulkoministeriön arkisto, R-sarja Moskova, tammikuu 1985-joulukuu 1987.

Tutkimukset ja kirjallisuus

Blomberg Jaakko, Vakauden Kaipuu: Kylmän Sodan Loppu Ja Suomi, WSOY, Helsinki, 2011.

Hirvensalo Inkeri, Sutela Pekka, Rahat pois Bolševikeilta: Suomen kauppa Neuvostoliiton kanssa, Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki 2017.

Koivisto Mauno, Historian tekijät: kaksi kautta osa II, Kustannusosakeyhtiö Tammi, Helsinki 2017 (1995).

Koselleck Reinhart, Futures Past: On the Semantics of Historical Time, Columbia University Press, 2004.

Rausmaa Heikki, ”Kyllä kulttuurin nimissä voi harrastella aika paljon” – Suomen ja Viron poliittiset suhteet keväästä 1988 diplomaattisuhteiden solmimiseen elokuussa 1991, väitöskirja Helsingin yliopisto 2013.

Service Robert, The End of Cold War 1985-1991, Macmillan 2015.

Suomi Juhani, Suomi, Neuvostoliitto ja YYA-sopimus, Tammi 2016.

Taubmann William, Gorbachev: His Life and Times, W. W. Norton & Company, New York 2017.

Westad Odd Arne, Cold War: The World History, Basic Books 2017.

Zubok Vladislav M., Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev, The University of North Carolina Press 2007.

Painamattomat tutkimukset

Matala Saara, Idänkaupan loppu: Suomen ja Neuvostoliiton välinen erityinen kauppasuhte ja Suomen kauppapolitiikan odotushorisontti sen purkautuessa 1988–1991, poliittisen historian pro gradu Helsingin yliopisto 2011.

Metsalo Ilmar, Vallanvaihto suomalaissilmin: Suomen ulkoasiainministeriön analyysit Baltian itsenäistymiskehityksestä 1986–1991, poliittisen historian pro gradu Helsingin yliopisto 2016.

Poutiainen Marika, Epävakaata horisontissa. Suomalaisten ulkopoliitiikan asiantuntijoiden itänaapuriin liittämät uhka- ja tulevaisuuskuvat 1989–1993, poliittisen historian pro gradu Helsingin yliopisto 2014.

Rissanen Laura, "Suomen hallitus nojaa vahvaan ja koossa pysyvään Eftaan": Suomi ja Länsi-Euroopan yhdentymisen 1985–1991, poliittisen historian pro gradu Helsingin yliopisto, 2004.